

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ФИДАН СУРАТ ГЫЗЫ БАХШИЕВА

**ПРИЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ ИГРЫ В РУССКОМ
И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ**

Специальность - 5714.01 – Сравнительно-историческое
и сравнительно-типологическое языкознание

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии

Баку – 2018

Работа выполнена на кафедре общего языкознания
Бакинского славянского университета

Официальные оппоненты: доктор наук по филологии, профессор
Севиндж Аббасгулу гызы Магеррамова

доктор наук по филологии, профессор
Рамазан Салам оглу Мамедов

доктор наук по филологии, профессор
Мирвари Аббас гызы Исмаилова

Ведущая организация: отделы теоретического языкознания
и прикладного языкознания
**Института языкознания имени Насими
Национальной академии наук
Азербайджана**

Защита состоится «___» _____ 2018 года в ___ часов на заседании Диссертационного совета Д.02.071 по защите диссертаций на соискание учёной степени доктора наук по филологии и доктора философии по филологии при Бакинском славянском университете по адресу: AZ 1014, г. Баку, ул. С.Рустама, 33

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке БСУ.

Автореферат разослан «___» _____ 2018 года

**Учёный секретарь
Диссертационного совета
Д.02.071**

доктор наук по филологии,
доцент **Н.Ш.МАМЕДОВ**

ОБЩАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА РАБОТЫ

Актуальность темы исследования. Название любой научной концепции в зародыше содержит стратегию ее развития. Это *знак* в полном смысле слова и поэтому носит знаково релевантный характер. Понятие «языковой игры», в отличие от названия *языковая игра*, предполагает оформленность соответствующей дефиниции. Более того, в мире подлинно научных понятий дефиниция, как правило, предшествует знаку. Ведь не случайно «термин» обозначают как искусственное образование, призванное строго и максимально точно представить то или иное явление. Известно явление, известны его параметры, и только после этого оно получает то или иное название.

Словосочетание *языковая игра* носит терминологический характер. Следовательно, неправомерно приравнивать значение термина к сумме значений непосредственно составляющих. Тем не менее анализ существующих взглядов говорит о том, что доминирующим моментом в восприятии языковой игры выступают именно наши представления об игре. Можно, конечно, расценивать данное обстоятельство как проявление обывательского мышления, но в таком случае придется признать факт наличия обывательского мышления и в научном пространстве.

Попытки определения содержания понятия «языковая игра», безусловно, должны начинаться с попыток определения такого базового для любого лингвистического исследования термина, как *язык*. Следует признать, что до сих пор в науке отсутствует однозначно принимаемое всеми определение этого понятия. Влияние «Курса общей лингвистики» было настолько сильным, что стало общим местом рассуждение о языке как системе знаков. Однако, наряду с сосюровским пониманием языка, лингвистический дискурс прошлого столетия обнаруживал и протест против включения в язык только словаря и грамматики, т.е. правил комбинирования знаками. Такой протест всегда существовал в более или менее скрытой форме, но не исчезал никогда. Наиболее выпукло, на наш взгляд, он был представлен во взглядах академика Л. В. Щербы, который никак не мог согласиться с исключением из языка огромного количества текстов, устойчиво зафиксированных в коллективной памяти носителей языка и воспроизводимых, т.е. регулярно употребляющихся.

Не вдаваясь здесь в подробности обозначенных отношений к языку, можно лишь отметить, что в обоих традициях, которые условно могут быть определены как направление Ф. де Соссюра и Л. В. Щербы, присутствует стратегия языковой игры. Более того, само соссюровское понимание грамматики предполагает стратегию языковой игры.

Если исходить из всего вышесказанного, то совершенно очевидно, что понятие «игры» в пространстве языка затрагивает как теорию языка, поскольку имеет отношение к сущностным характеристикам кода, так и теорию речи, поскольку предполагает определение моделей структурирования речевых единиц. Ни то, ни другое на сегодняшний день не изучено в достаточной степени, чем и определяется актуальность темы настоящего исследования.

Объектом исследования является естественный язык как некоторая знаковая система, одной из сущностных характеристик которой является использование для передачи информации. В данном случае понятие «передача информации» как функция языка охватывает все другие его функции, например, хранение информации, каким бы парадоксальным это ни могло показаться на первый взгляд.

Предметом исследования являются закономерности того явления, которое сегодня принято определять как *языковая игра*.

Основная цель исследования заключается в выявлении и типизации особенностей варьирования в пределах языкового кода знаками различного уровня для создания знаковых комплексов различной сложности.

Для достижения основной цели исследования были решены следующие **конкретные задачи**:

а) составлены теоретические принципы проводимого исследования;

б) проанализированы принципы языковой игры по различным уровням системы языка;

в) выявлены и систематизированы приемы языковой игры в азербайджанском языке;

г) выявлены и систематизированы приемы языковой игры в русском языке;

д) определены типологически общие и индивидуальные особенности в сфере языковой игры в изучаемых языках;

е) результаты исследования обобщены и представлены в виде кратких выводов.

Научная новизна исследования состоит в углублении представлений о том явлении, которое называется *языковой игрой*, доказательстве условности такого названия, определении фундаментальной связи игры с концептом «язык», выявлении и систематизации приемов языковой игры в азербайджанском и русском языках.

Теоретическая значимость исследования непосредственно связана с описанием, систематизацией и углублением теоретических представлений о принципах языковой игры, описанием приемов на узуальном и окказиональном уровне, используемых в азербайджанском и русском языках.

Практическая ценность исследования заключается в необходимости использования его материалов и результатов в будущих работах по структурной лингвистике, корпусной лингвистике, коммуникативной лингвистике, семантике, лексикологии, фразеологии и паремиологии. Материалы диссертации могут быть использованы при составлении общих и специальных курсов по теории языка, семантике и структурной лингвистике в вузах Республики.

Источники исследования. Характер используемых источников определяется целями и задачами исследования. В работе использованы все три типа источников, позволяющих создать полноценное лингвистическое исследование. Это прежде всего лингвотeоретические источники, т.е. труды по теории языка, имеющие непосредственное отношение к теории языковой игры. Кроме того, использованы лексикографические и фразеографические источники. Наконец, в диссертации использованы источники на функционирование языковых единиц. Таким образом, в диссертации использованы все типы источников, что обеспечивает максимальную достоверность результатов проводимого исследования.

Методы исследования. Поскольку диссертация посвящена в равной степени как теоретической, так и коммуникативно-речевой проблематике, в ней используются самые разные методы лингвистического анализа, находящиеся в непосредственной зависимости от решаемых задач. Особое место в кругу используемых методов занимают описательный, трансформационный и семного анализа. Первый широко используется при описании фактического материала. Второй – в процессе экспериментального моделирования. Третий – при анализе языковых единиц.

Степень изученности проблемы. Суть языковой игры может сводиться к проблеме языковой комбинаторики. Если это правомерно, то историю изучения данной проблематики следует относить к работам классиков современного языкознания и прежде всего, конечно, к «Курсу общей лингвистики» Ф. де Соссюра. На самом деле определение языка как системы и системных связей само по себе закладывает основы правильного понимания того феномена, который мы сегодня называем *языковой игрой*. Выделение парадигматических (по Соссюру, ассоциативных) и синтагматических связей, пусть на подсознательном уровне, закладывает основы *игровой* проблематики в пространстве языка.

На наш взгляд, к дискурсу языковой игры следует отнести и структурализм в целом, поскольку моделирование структур и структурных связей вполне укладывается в концепт «языковая игра». Разумеется, какие-то концепции более тесно соприкасаются с этим концептом, какие-то менее, но все они обнаруживают игровое представление. Здесь уместно было бы вспомнить любимую соссюровскую аналогию с шахматами. Языковеды интересуют прежде всего комбинаторные возможности знаков и системы в целом, что же касается статичных сущностей, они мало интересны.

Одной из наиболее плодотворных идей структурализма, которые обязательно должны упоминаться и учитываться исследователями языковой игры, безусловно, является концепция асимметрии языкового кода. Было бы справедливо связывать данную концепцию с именем С. И. Карцевского, русского лингвиста, считающегося одним из основоположников Женевской школы. Асимметрия знака и системы в целом проникнута идеей игры, хотя, конечно, ни С. И. Карцевский, ни другие представители Женевской школы об этом не говорили.

Таким образом, идеи языковой игры в самых разных преломлениях находят отражение в направлениях структурализма и должны быть связаны с именем этой парадигмы. Можно говорить о парадигме Ф. де Соссюра, можно говорить о поздних концепциях структурализма, не связанных напрямую с учением основоположника, но так или иначе теория языковой игры представлена и в «Курсе общей лингвистики», и в трудах последователей Ф. де Соссюра.

Говоря о теории языковой игры, невозможно обойти Л. Витгенштейна, внесшего большой вклад как в общую теорию языка, так и в понимание отдельных частных проблем. Чтобы понять роль Л. Вит-

генштейна в становлении и развитии теории языковой игры, достаточно вспомнить его Кембриджскую лекцию перед членами общества «Еретиков»¹. Его мысль о переводимости суждений об относительной ценности в суждение о факте и, напротив, непереводаемости в суждение о факте суждений об абсолютной ценности имеет самое прямое отношение к теории языковых игр.

Непосредственное отношение к данной теории имеет и понятие «эпидигматических связей», введенное в языкознание Д. Н. Шмелевым. На самом деле представление о такого рода системных связях, как эпидигматические затрагивает, с одной стороны, механизм эволюции знаковой системы, с другой, – реальность когнитивных моделей, приводящих в перспективе к заполнению парадигмальных лакун и определяющих характер узуальных конфигураций, в которых знаки реализуют свои функции. Если метонимия осуществляет эпидигматику на уровне языковой и экстралингвистической логики развития знака, то такое явление, как метафора часто строится на основе неожиданных ассоциаций. Логика этих ассоциаций, на наш взгляд, непосредственно отражает принципы игровой организации языковой системы.

В принципе то же самое имеет отношение к такому явлению, как фразообразование. В основе образования единиц вторичной номинации лежат те же принципы языковой игры, которые охватывают всю систему языка. В 60-70-е гг. XX в. языковая игра и комбинаторика знаков в пространстве фразообразования тщательно исследовалась представителями Воронежской школы и, в частности, М. М. Копыленко². Однако М. М. Копыленко сосредоточил свое внимание в основном на внешней структурной стороне знаковой комбинаторики. Впоследствии В. Н. Телия и ее последователи изучали проблематику знаковой игры на уровне смысла и этнической ментальности³. Не случайно, что к процессу фразообразования тесно примыкает, если не охватывается им, игра слов или образование каламбуров.

¹ Витгенштейн Л. Лекция об этике // Историко-философский ежегодник. М.: Наука, 1989.

² Копыленко М. М., Попова З. Д. Очерки по общей фразеологии. Воронеж: Изд-во Воронежского университета, 1978; Копыленко М. М. Сочетаемость лексем в русском языке. М.: Просвещение, 1973.

³ Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986.

Рабочая гипотеза диссертации. В качестве рабочей гипотезы диссертации представлена мысль о том, что языковая игра составляет одну из сущностных и, таким образом, фундаментальных характеристик языка. Язык как система и язык как код предполагают сеть отношений между знаками. Что же касается понятия «сеть», то оно должно восприниматься не статично, как некоторая сетка или застывшая матрица, а динамично, как перманентно развивающаяся структура отношений, когда интегральные в одном отношении признаки становятся дифференциальными в другом.

В авангарде лингвистических исследований всегда находилась фонетика. Можно сказать, что вся современная терминология по происхождению является фонетической или фонологической. Языковая игра фактически начинается на уровне звуковой комбинаторики. Существует предел комбинаторики звуков в рамках того или иного кода, той или иной системы. Важно, что не всякая последовательность звуков приемлема, а только та, которая осмыслена. Следовательно, и дистрибуция звуков ограничена рамками кода.

Эти принципы вполне могут экстраполироваться на другие подсистемы языка. Каждый из языковых ярусов допускает определенное количество комбинаций, осмысленных в пространстве данного кода. Где-то начинается бессмыслица, следовательно, существует предел комбинированию. Однако само по себе комбинирование знаками есть не игра, а закономерность функционирования языка. Система знаков именно в силу системности предполагает разворачивание в код. Код же непосредственно связан с комбинированием. Поэтому Ф. де Соссюр считал язык не просто системой знаков, а системой знаков плюс правила комбинирования. То, что мы называем по традиции *грамматикой*, на самом деле представляет собой матрицы языковой игры. Такого рода матрицы содержат возможности комбинирования-игры на различных уровнях системы. Дело в том, что само понятие «уровень» представляет собой научную абстракцию. Попытки конкретизировать такие абстракции всегда сводят к нулю их самостоятельную значимость. На самом деле реальность уровня системы знаков означает, что в ней существует некоторый тип единиц. Реальность же типа в свою очередь означает соответствие охватываемых им единиц по трем важнейшим системным параметрам: форме, содержанию и функции. Идентичность по этим параметрам предполагает не только формирование абстрактных представлений об

уровнях системы, но также и вполне конкретные знания возможностей комбинаторики. Таким образом, языковая игра или то, что принято в современном лингвистическом дискурсе называть *языковой игрой*, основывается на соответствии языковых единиц по основным своим знаковым или семиотическим параметрам. Основная гипотеза исследования заключается в том, что явление, называемое *языковой игрой*, носит характер семиотической закономерности.

Положения, выносимые на защиту.

1. Термин *языковая игра* носит всецело условный характер и не может считаться точной номинацией факта;
2. Термин *языковая игра* на сигнификативном уровне ничем не отличается от термина *комбинаторика* знаков;
3. Языковая игра предполагает комбинаторное варьирование узуальных знаков в пределах узуальных комбинаций;
4. Принципы языковой игры заданы параметрами системных уровней;
5. Принципы языковой игры соответствуют узуальным моделям;
6. Элементы того явления, которое в языкознании называется *оказиональным*, также заданы узуальными стратегиями и ограничиваются осмысленностью в рамках данного кода;
7. Игра за рамками заданных семиотических стратегий лишена смысла.

Апробация исследования. Об основных результатах проводимого исследования регулярно докладывалось на заседаниях теоретического семинара, проводимого в Бакинском славянском университете, вузовских, межвузовских, республиканских и международных конференциях. Кроме того, результаты исследования нашли отражение в 27 статьях и одной монографии.

Структура диссертации. Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

ОСНОВНОЕ СОДЕРЖАНИЕ РАБОТЫ

Во **Введении** обосновывается актуальность темы исследования, определяется его объект и предмет, основная цель и конкретные задачи, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, методы и источники, определяются положения, выносимые на защиту.

Первая глава диссертации называется «Теоретические предпосылки изучения принципов языковой игры в русском и азербайджанском языках» и состоит из трех подглав. В **первой подглаве первой главы** – «Игра как стратегический принцип функционирования языка» – рассматриваются фундаментальные принципы организации языковой системы, которые определяют ее игровой характер. Устанавливается, что язык, будучи семиотической системой, не может существовать вне игрового пространства, игра является своеобразной формой существования всех семиотических систем и языка в том числе. Установленные Ф. де Соссюром системные связи организуют язык как таковой, эти связи носят ассоциативный характер, они построены на ассоциациях. Формально сам основоположник системно-структурного языкознания разграничивал синтагматические связи языковых единиц и ассоциативные, которые мы сегодня называем *парадигматическими*. Если исходить из этих соссюровских терминов, то может создаться впечатление, что только парадигматические отношения строятся на ассоциациях. На самом деле ассоциативный характер носит содержание и синтагматических связей. Любая системная конфигурация, ориентированная на раскрытие валентности знака, строится на системно релевантных ассоциациях. Ассоциативная база языка собственно и организует его как систему взаимосвязанных и взаимообусловленных единиц. Одновременно это обстоятельство обуславливает знаковую комбинаторику, носящую также совершенно обязательный характер. Ограниченность количества знаков, коррелирующая с неограниченностью экстралингвистического смысла, делает игру механизмом как функционирования естественных языков, так и их эволюционирования. Указанное обстоятельство доводит эволюцию системы до своеобразного парадокса, когда знак, обладающий системной ценностью, начинает коррелировать (ассоциироваться) с нулем. Иными словами, даже «пустота» в системе оказывается значимой, что может расцениваться как высший показатель системности объекта. В работе указывается, что важнейшим структурным прин-

ципом организации системы знаков, обнаруживающим первостепенную важность и в плане знаковой комбинаторики, является оппозиционный характер раскрытия тех признаков, совокупность которых и составляет знак. Суть в том, что каждая структурная особенность знака раскрывается исключительно в оппозиции с другими знаками. Отсюда следует, что, если в рамках интересующей нас системы, отсутствует та или иная оппозиция, или она не является актуальной, соответствующий признак оказывается затушеванным, не выявленным. В данном случае мы экстраполируем теорию фонологии на более общий контекст системы знаков. Так, основоположник фонологии Н. С. Трубецкой отмечал, что говорить о фонологическом содержании каждой фонемы того или иного языка можно исключительно в силу того, что она (фонема) противопоставлена по какому-то признаку другим фонемам того же языка¹. Следовательно, фонологическое содержание фонемы определяется как множество фонологически релевантных признаков. Каждый из этих релевантных признаков обнаруживается только в оппозиции с другими фонемами этого же языка. Следует сказать, что именно такие оппозиции по системно релевантным признакам и составляют организацию системы. Н. С. Трубецкой на основе таких выделяемых им фонологически релевантных оппозиций говорил о фонологической системе языка, но вполне правомерно экстраполировать данное положение и на всю систему языка. В контексте фонологических рассуждений Н. С. Трубецкого становится еще более понятной мысль Ф. де Соссюра о том, что язык состоит из тождеств и различий. Положение о системности тождеств и различий должно считаться обозначением фундаментальной функции языка в интересующем нас отношении. Иными словами, тот факт, что язык состоит из тождеств и различий, оказывается первостепенной характеристикой языка в любом отношении. Не составляет исключения и языковая игра. Системность тождеств и различий в любом языке носит характер игры, предполагает игру и содержит ее стратегию. В данном случае под стратегией следует понимать узуальные возможности игры/обыгрывания, ее предел, характеризующийся собственной логикой.

Анализ, проведенный в первой подглаве первой главы, позволяет утверждать, что языковая игра носит системный характер, что

¹ Трубецкой Н. С. Основы фонологии. М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.

означает не только системность игровых моделей, но и глобальность игры и таким образом охваченность ею всей системы языка. Языковая игра, помимо всего прочего, служит еще одним свидетельством системности языка. Важно учитывать то обстоятельство, что игра является характеризующим средством. В этом отношении это объективный показатель системных ресурсов, а не субъективный подход к использованию знаковых средств или сложившаяся традиция употребления.

Вторая подглава первой главы называется «Уровневой характер языковой игры». Как видно из самого названия подглавы, предпосылкой анализа здесь является мысль о том, что игра в пространстве языка носит глобальный характер. Иными словами, все уровни структуры языка подвержены игре. Игра составляет суть реализации системных отношений знаков как семиотических реалий. Игра в пространстве языка вполне закономерно обращает на себя внимание прежде всего в сфере лексико-семантической. Конечно, это связано с тем фактом, что слова прочно ассоциируются в сознании членов языкового коллектива с определенными вещами. Обыгрывание слов, т.е. неожиданное соотнесение словесных знаков как на парадигматическом, так и на синтагматическом и эпидигматическом уровнях не может не произвести на слушающего одновременного эстетического и коммуникативного эффекта. Как системное явление, т.е. как явление, охватывающее всю систему языка, все его подсистемы и ярусы, языковая игра начинается с элементарного уровня и заканчивается уровнем моделей, на узуальном уровне фиксирующим комбинаторные схемы. Следует помнить, что понятие «элементарный» по отношению к уровням системы языка носит достаточно условный характер. В данном случае над нами довлеет представление о дискретности языка, поскольку все наши реальные знания о нем опираются на анализ текстов. Подсознательно языковое сознание все время ориентировано на текст. Все наши знания о языке основаны на членении текста на непосредственно составляющие. Поскольку минимальной единицей текста является буква, соответствующая в языке звуку, последний может рассматриваться как элементарная единица языка. На уровне языковой комбинаторики столь же важно разграничение фонетики и фонологии, как и в теории языка. Иными словами, игровой момент представлен и на уровне звука речи, и на уровне фонемы. Конечно, и в этом случае можно говорить об условности дифференциации, но,

последовательно проведенная, дифференциация звука и фонемы показывает, что это разные вещи и с точки зрения языковой игры. Для звука как элемента речи важным в семиотическом плане оказывается звуковая последовательность, чередование звуков и их дистрибуция. Для фонемы важным и семиотически релевантным является тот факт, что это пучок дифференциальных признаков. Комбинаторика звуков может иметь значение игры, поскольку изменение звуковой последовательности меняет смысл. Это уровень звуков речи. Комбинаторика фонем носит качественный, но не количественный характер. Это уровень нейтрализации и актуализации дифференциальных признаков. Игра на фонемном уровне сводится к актуализации различных оппозиций, в рамках которых обнаруживаются смыслоразличительные признаки. Как известно, Э. Бенвенист вводит в теорию языка критерий структурной ограниченности, создающей специфические конфигурации¹. Система накладывает ограничения на сочетаемость знака, что само по себе носит характер системной ориентации. В принципе здесь мы имеем дело с универсальной категорией. Ограничивая связи своих единиц, система создает структурные типы организации. Бенвенист называет это *специфическими конфигурациями* и видит именно в этом сущность того явления, которое в языкознании стали обозначать как *структуру* языка. Уместно было бы вспомнить выдающегося азербайджанского лингвиста прошлого столетия М. Т. Тагиева, использовавшего принцип структурно обязательной связи для разграничения фразеологических единиц и устойчивых сочетаний, не имеющих отношения к фразеологии². Если устойчивое сочетание является единицей языка, а не речи, то оно должно характеризоваться не только глобальностью содержания, но и системной связью. М. Т. Тагиев настаивал на разграничении дистрибуции и окружения, считая, что последнее представляет собой не простое соседство, а схему реализации, носящую парадигмальный характер. Связь с системой важна для любого ее элемента, а поскольку именно эта связь создает специфические конфигурации на основе принципа ограничения, то она может быть определена как

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, с.23-24.

² Тагиев М. Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Маариф, 1966, с.50.

структурная. Время показало, что именно подобные взгляды на языковую комбинаторику оказались жизнеспособными¹.

Языковая игра или знаковая комбинаторика обнаруживается на уровне организации структуры слова, что на первый взгляд противоречит логике эволюции знака в родственных языках. Широко известный пример на выход антонимической семантики красоты/уродства на одно и то же слово в славянских языках остается необъяснимым, несмотря на общеизвестность. Разумеется, объяснения могут быть, однако все они будут носить характер гипотезы. Кроме того, подсознательно любой лингвист исходит из фактора произвольности и условности знака. Следует отметить, однако, что это не может считаться удовлетворительным объяснением. Произвольность знака в филогенезе никак не может считаться аргументом в пользу антонимического противопоставления одного и того же означающего. На такой вопрос и вообще такого рода вопросы должна ответить некоторая философская дисциплина или логико-аналитический раздел сравнительно-исторического языкознания. Ведь если действительно имелся прототип антонимической пары с единым означающим в праязыке, то проблема состоит в отыскании причин диаметрально противоположного расхождения означаемых.

Третья подглава первой главы называется «Асимметрия языкового кода и игра». Здесь отмечается, что, используя в лингвистическом дискурсе термин *языковая игра*, исследователи должны хорошо понимать, что представляет собой то явление, которое сегодня принято обозначать подобным образом. Асимметрия языкового знака как глобальное явление, характеризующее все естественные языки, была отмечена в свое С. Карцевским².

Явление асимметрии языкового кода обратило на себя внимание давно. Фактически уже Ф. де Соссюр обозначил факт псевдоозначающих в языке. Согласно знаковой концепции основоположника структурализма, знак является двусторонней сущностью, следовательно, в пространстве кода план выражения и план содержания арифме-

¹ Veysəlli F.Y. Azərbaycan tədqiqatçısı professor M.T.Tağıyevin dilçilik konsepsiyasına dair fikirlər // Azərbaycanca xarici dillər, 2008, № 1-2 (6), s.99-100.

² Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В. А. История языкознания XIX- XX веков в очерках и извлечениях. Часть 2. М.: Просвещение, 1965, с.85-90.

тически исчисляемы. Однако, как показывает Соссюр, семиотические процессы, характеризующие реальное функционирование языка, доминируют над счетом. Отсюда такое явление как псевдоозначающие, когда одному означаемому соответствует два или несколько означающих. Здесь мы имеем уже дело с обыгрыванием, поскольку очевидным образом нарушается баланс между означающими и означаемыми. В принципе понимание гетерогенности языкового кода или неустойчивого равновесия между планом содержания и планом формы в языке содержится уже в этом фрагменте «Курса общей лингвистики».

Асимметрия кода как явление сугубо семиотическое, безусловно, имеет психические корни. Поскольку язык и филогенетически, и функционально представляет собой социальный феномен, речь должна идти о психике коллективной. Глубинной основой неустойчивого равновесия знака и означаемого является ассоциативный характер нашего мышления. Однако социальная природа языка мотивирует одновременно и социальный характер ассоциаций. Фактически именно это обстоятельство обуславливает фундаментальное различие между индивидуальной метафорой и общеязыковой. С другой стороны, именно этот аспект обусловил и логику когнитивного анализа в сфере знаковой комбинаторики¹.

Проведенный анализ позволяет утверждать, что явление, известное нам как *языковая игра*, на самом деле представляет собой наиболее характерную для семиотических систем функциональную особенность. Эта особенность непосредственно связана со знаковой комбинаторикой и обусловлена тем обстоятельством, что небольшое

¹ Barcelona A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor // A. Barcelona (ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003, p.31–58; Brugman C. and Lakoff G. 'Cognitive topology and lexical networks // S. Small, G. Cottrell and M. Tannenhaus (eds.), *Lexical Ambiguity Resolution*. San Mateo, CA: Morgan Kaufman, 1988, p.477–507; Cuyckens H., Zawada B. Polysemy in Cognitive Linguistics. Amsterdam: John Benjamins, 2001; Cuyckens H., Dirven R., Taylor J. *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003; Fauconnier G., Turner M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002; Gibbs R., Steen G. *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 1999; Hiraga M. *Metaphor and Iconicity. A Cognitive approach to analyzing texts*. Palgrave Macmillan, 2005. Jackendoff R. *Semantics and Cognition*. Cambridge, MA: MIT Press, 1983; Lakoff G. and Johnsen M. *Metaphors we live by*. London: The university of Chicago press, 2003.

количество знаков естественного языка призвано означать бесконечное количество внеязыковых смыслов. Следовательно, комбинаторика может вообще восприниматься как синоним кода. Понимание сути языковой игры позволяет провести и некоторые типологически значимые обобщения. Например, структурные особенности аналитических языков сужают их «игровые» возможности по сравнению с синтетическими языками, где наличие флексий открывает больше возможностей для перемещения в пределах синтагм. Знаковая комбинаторика пронизывает всю структуру языка. Она прослеживается уже на фонемном уровне, хотя и может показаться здесь не очень интересной. Фактически весь словарный фонд, состоящий из незаимствованных слов, отражает закономерности фонемной комбинаторики, характерной для данного кода. В принципе тот же характер носит и морфемная комбинаторика. Суть в том, что на фонемном и морфемном уровне все выглядит как собственно семиотическая реальность, не зависящая от коммуникативных интенций говорящих. Хотя в филогенезе, видимо, и здесь присутствовала коммуникативная воля членов говорящего коллектива. Максимально осмысленной с точки зрения комбинаторных ресурсов языка выглядит, конечно же, интенция, направленная на создание каламбура. Это уже осознанное творчество в пространстве игры. Промежуточные между калабуром, анекдотом и фонемной комбинаторикой уровни составляют лексические метафоры, фразеологические единицы, пословицы и поговорки. Проведенный анализ вскрыл закономерность проявления принципов языковой игры на этих уровнях. Языковая игра или названная подобным образом знаковая комбинаторика носит системный характер, это явление системного характера, а вовсе не только синтаксического. Будучи системным явлением, игра пронизывает все ярусы языковой системы. В этом смысле языковая игра напоминает процесс и динамику формирования норм языка. Точно так же, как норма пронизывает все ярусы системы, так и комбинаторика на онтологическом уровне характеризует работу языкового механизма. Параллель между этими двумя явлениями не является случайной. Напротив, она отражает глубокую природу языка как семиотической реальности.

Вторая глава диссертация называется «Метафора как прием языковой игры в русском и азербайджанском языках» и состоит из двух подглав. **Первая подглава второй главы** рассматривает «Обыгрывание названий животных в русском и азербайджанском языках».

Здесь отмечается, что славяне и тюрки исторически проживали в едином регионе Восточной Европы, что во многом обусловило общность среды обитания и соответственно оценок этой среды. В этой подглаве рассматриваются случаи лексико-семантического обыгрывания названий тех животных, которые фактически сопровождали эти этносы на всем протяжении их исторического пути. Естественно, важнейшим среди таких животных является собака. В русском языке основное номинативное значение слова *собака* определяется следующим образом: «домашнее животное семейства псовых, родственное волку, используемое человеком для охраны, на охоте, в упряжке (на Севере)»¹. Номинативные значения слов могут определяться по-разному в зависимости от предпочтений лексикографов, однако существуют объективные показатели, определяющие содержание соответствующего понятия. На наш взгляд, такие признаки, как «использование в упряжке», характерное для Севера, не является определяющим для содержания понятия «собака». Для определения места понятия «собака» в парадигме «семейство псовых» достаточно указания одного признака – «домашний». Иными словами, из семейства псовых только собака является домашним животным. Следовательно, в дефиниции определяющими являются два признака: «семейство псовых» и «домашний». В соответствующей статье из МАС приводится еще два значения этого слова, оба обладают коннотацией. Второе значение определяется как «бранное слово» и соответственно характеризуется отрицательной коннотацией, это грубо просторечное слово. Третье, напротив, характеризуется положительной коннотацией и определяется как «выражение одобрения или восхищения».

Таким образом, словарная статья отличается стройностью анализа, что непосредственно отражает стройность семантической эволюции слова. Интересно, что, несмотря на нейтральный характер основного номинативного значения, в нем в зародыше содержится программа коннотативного развития, как в направлении положительной, так и в направлении отрицательной коннотации. Собака служит человеку и, следовательно, заслуживает его одобрения и ласки. Одновременно, охраняя его, она проявляет враждебность и злость по отношению к

¹ Словарь русского языка в 4-х томах. АН СССР. Институт русского языка. Том 4. М.: Русский язык, 1984, с.168.

чужим. Таким образом, в самом номинативном значении заложена биакцентная коннотация.

В соответствующей статье приводятся устойчивые (стандартные) сочетания сочетания со словом *собака*. Это выражения *как собака, как собака на сене, как собак нерезаных, как кошка с собакой, каждая собака, ни одна собака, вешать (всех) собак, гонять собак, собаку съесть, вот где собака зарыта, нужен как собаке пятая нога, с собаками не сыщешь*¹. В каждом из этих стандартных выражений представлен один признак собаки, такой как она известна русским людям. Эти признаки поддаются счету, и в конечном счете образ собаки в сознании русского народа таков, каким он отражен и обыгран в этих выражениях. Выражение *как собака* носит абсолютный характер, т.е. здесь нет указания на характер действия или состояния, делающего правомерным сравнение с собакой. В МАС отмечается, что это словосочетание употребляется с некоторыми глаголами, в сочетании с которыми оно означает «совершенно, совсем, очень сильно»². Например, *устал как собака, голодный как собака* и т.д. На наш взгляд, в русском языке возможны и иные конфигурации с этим словосочетанием. Например, *набрасываться как собака, ругаться как собака* и т.п., где реализуется признак «злость» или «грубость». Ср. также такой русский стандарт, как надпись на воротах – *во дворе злая собака*.

Собака на сене реализует такой признак, как «охрана». Однако обыгрывание признака принимает неожиданный характер, поскольку собаку обвиняют в том, что «она хорошо охраняет». Хорошая охрана вместо положительной получает отрицательную оценку, т.е., хорошо охраняя, ни сам не ест, ни другим не дает. Фактически в структуре выражения представлен и контраст собаки и сена, т.е. сено собака не ест, даже если бы и плохо охраняла.

Как собак нерезаных реализует признак множества и отражает стандартную ситуацию картины бездомных собак, слоняющихся по улицам.

Как кошка с собакой в окружении имеет глагол *жить* и также отражает стандартную ситуацию, наблюдаемую этносом на протяжении

¹ Словарь русского языка в 4-х томах. АН СССР. Институт русского языка. Том 4. М.: Русский язык, 1984, с.168-169.

² Там же, с.168.

столетий совместного проживания. Здесь реализуются такие семантические множители, как «злость», «неуживчивость», «плохо» и т.п.

Каждая собака, как и выражение *ни одна собака* реализуют когнитивный признак «на улице». Иными словами, собаки здесь узнаются по признаку «улица» или «бездомность», но связь обратная: если *каждая собака*, то, следовательно, «хорошо известно». Если *ни одна собака*, то, следовательно, никто.

Выражение *вешать всех собак* реализует такой признак, как «вина», «проступок». Фразеологизм *собаку съест* является фразеологическим сращением, поэтому невозможно соотнести концепт «собака» с каким бы то ни было определенным когнитивным признаком. Что касается фразеологизма *вот где собака зарыта*, то здесь актуально представление о том, что зарыто, т.е. спрятано, а не с собакой. Слово *собака* в структуре этого фразеологизма является пустым элементом и фактически факультативным. Его место является устойчивым, но функционально не релевантным.

Выражение *нужен как собаке пятая нога* строится на топосе, т.е. очевидности того факта, что у собаки четыре ноги. С этим связан и элемент гиперболы, содержащийся в риторическом вопросе. Наконец, *с собаками не сыщешь* реализует признак «сыск».

Кроме того, МАС выделяет метафорические значения в прилагательном *собачий*. Третье значение после двух номинативных: «очень тяжелый, невыносимый», четвертое – «в составе некоторых бранных выражений». МАС выделяет также пятое значение слова *собачий*: «как составная часть некоторых ботанических и зоологических названий; собачий лук, собачья петрушка»¹. В конце статьи приводится фразеологизм *собачий нюх* в значении «обостренное чутье»². Структура фразеологизма прозрачна, очевидно, что здесь реализуется когнитивный признак «нюх».

В МАС зафиксированы также глаголы *собачить кого* – «ругать» и *собачиться* – «ругаться». Следовательно, в сознании русского народа *собака* ассоциируется также с «бранью».

Таким образом, концепт «собака» в русском сознании ассоциируется с такими признаками, как «злость», «охрана», «защита», «полас-

¹ Словарь русского языка в 4-х томах. АН СССР. Институт русского языка. Том 4. М.: Русский язык, 1984, с.169.

² Там же.

кать», «потрепать по шерсти», «брань», «сильно», «много», «бродяжничество», «сыск», «очень тяжелый», «невыносимый», «острый нюх», «запах», «ругать», «ругаться». Что касается семантических множителей, то их, разумеется, значительно больше, но в процессе проводимого анализа важны когнитивные признаки концепта, а не семы, структурирующие значение слова. Выделенные признаки позволяют проследить игру со словом *собака* и производными в русском языке.

В азербайджанском языке эквивалентом русского слова *собака* является слово *it*. В “Толковом словаре азербайджанского языка” это слово зафиксировано в двух значениях. По первому дается следующая дефиниция: «домашнее животное, входящее в особую группу млекопитающих типа таких хищников, как волк и лиса»¹. Второе значение квалифицируется как переносное и определяется следующим образом: «с плохим характером, злой на язык, драчун, ругатель, необходимый человек». Отмечается, что чаще всего это слово встречается с союзным словом *kimi*. Здесь же в качестве употребления (при втором значении) указывается возможность использования как бранного слова². Таким образом, семантическая структура русского слова *собака* и азербайджанского слова *it* отличается отсутствием у азербайджанского эквивалента семантики ласки и одобрения, или восхищения. Азербайджанское слово также создает целую парадигму устойчивых выражений, в структуре которых реализуется набор когнитивно значимых признаков. Эти признаки, как и в русском языке, создают устойчивые ассоциативные мосты, формирующие связь концепта «собака» с животным. Кроме того, эти признаки служат основой обыгрывания самого знака *it* в азербайджанском языке. В статье на слово *it* после соответствующего знака приводятся фразеологические единицы с этим словом в качестве компонента. Большинство из них содержит хотя бы один когнитивный признак, характеризующий концепт «собака» в азербайджанском сознании и дающий возможность соответствующего обыгрывания этого слова в речи. Стандартные и устойчивые связи фиксируются в словарях и квалифицируются как узуальные. Перечень выражений со словом *it* начинается с фразеологизма *it də getdi, ip də*³. Конечно, семантическая

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.606.

² Там же.

³ Там же.

структура фразеологизма содержит элемент комизма, т.е. собака ушла, хотя бы веревка осталась, а то и веревку унесла. Такой комический эффект направлен на гиперболизацию, т.е. «все пропало» и «окончательно пропало». Однако в структуре выражения представлен и совершенно нейтральный когнитивный признак, отражающий стандартную ситуацию: *собак держат на привязи*. Это своеобразный стандарт мышления, поэтому и не нужно объяснять, о какой веревке идет речь.

İt dəftərində adi yoxdur, т.е. «не записан даже в собачьей книге, нигде не упоминается, его никто не знает». Конечно, и здесь присутствует элемент гиперболизации, однако и в этом случае возможна реальная основа, давшая основание для обыгрывания. Возможно, и собаки были на учете, если и не были записаны, то жители села знали всех своих собак. Существенным для обыгрывания признаком является известность собак, как, впрочем, и других животных. Встречаются сельские жители, которые даже куриц знают по их принадлежности хозяевам.

İt günü çəkmək. Эта ассоциация нам знакома по соответствующей парадигме русского языка. Ассоциативным признаком и в этом случае является «тяжесть жизни». Соотнесение тяжелой человеческой жизни с обычной жизнью собаки становится ментальным или этноментальным стандартом как русских, так и азербайджанцев.

Выражения *it kökündə*, *it günündə*, *it diriliyində* даются в двух значениях: первое определяется как «плачевный, неряшливый, грязный внешний вид»; второе – «уставший, подавленный, измученный»¹. Прямого соответствия этим ассоциациям в русском языке мы не находим. Однако в русском языке существует выражение *шелудивый пес*, которое на ассоциативном уровне соотносительно с указанными азербайджанскими выражениями.

Выражение *it ilində* не находит соответствия в русском языке, следовательно, в русском сознании отсутствует ассоциация собаки с древностью. Разумеется, и в азербайджанском языке такой ассоциации нет, однако она существовала, что и дало основание для образования такого выражения.

Фразеологизм *it yiyəsini tanımır* отражает стандартную ситуацию, в соответствии с которой каждая собака знает своего хозяина. Суть

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.606.

гиперболизации состоит в том, что «возможны ситуации, когда даже собака не узнает своего хозяина».

Выражения *itdən alib itə vermək* и *itdən əskik eləmək* реализуют обычный для образа собаки когнитивный признак. Буквально фразеологизмы означают «вырвать у одного пса и отдать другому» и «сделать (опустить) ниже собаки». Хотя фразеологизмы даются как синонимичные, у них разные образные основы, следовательно, в них реализуются различные когнитивные признаки. В первом выражении реализуется признак «злость», во втором – «низость», «подлость». То же значение имеет и фразеологизм *itdən biabir etmək*¹. В структуре данного выражения также представлен когнитивный признак «подлость», т.е. в сознании азербайджанцев концепт «собака» устойчиво ассоциируется с подлостью.

В структуре фразеологических единиц *itin sözünü demək* и *itə dönmək* реализуется признак «злость», «ярость», «неистовство». Правда, судя по статье из ТСАЯ, эти два фразеологизма являются абсолютными синонимами, чего на самом деле, конечно же, нет. Фразеологизм *itin sözünü demək* является полным эквивалентом русского слова *собачить*, т.е. «сильно ругать». В то время как *itə dönmək* буквально означает «превратиться в собаку». Такого рода метаморфоза означает «безумствовать, набрасываться на всех, как собака». Если в семантике первого выражения актуально ругать конкретно кого-то, то во втором важно, что в таком состоянии оказывается человек безотносительно к кому-то конкретно, он набрасывается на всех. Следовательно, он не кого-то ругает, не кто-то его рассердил, это его природа, его состояние.

Itin dilini bilir. Здесь собака выступает символом другого мира, недоступного человеку. В утверждении о знании особенностей этого мира содержится гиперболизация, непосредственно служащая экспрессии. Что касается обыгрывания слова *it*, то оно однозначно выступает обозначением запредельного для человека. Такое использование данного знака напоминает образ птиц в восточной мифологии. Ср. Соломон понимал язык птиц и т.д.

Выражение *itin dişi motalın dərisi* использует символ собаки совершенно факультативно, однако ясно, что присутствует мотивация. Если исходить из актуального значения выражения, то концепт «собака» здесь не реализует ни одного когнитивно значимого призна-

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.606.

ка. Однако, если учитывать образную основу, то в сознании носителей языка активируется образ собаки, вцепившейся в бурдюк с сыром. Ситуация носит стандартный характер, но в структуре выражения используется не данный стандарт, а безразличие человека, которому дела нет ни до собаки, ни до сыра. Именно в этом смысле образ собаки, как и образ бурдюка с сыром, является факультативным.

Itin sözüni demək означает «сильно ругать, говорить непристойности кому-л.», здесь образ собаки олицетворяет «низкое существо». Имплицитно в структуре выражения реализуется такой признак, как «вседозволенность», т.е. с собакой можно обращаться как угодно. Слово *it* в азербайджанском языке воплощает в себе все эти коннотации.

Выражение *itinə tək* на глубоком уровне отражает стандартную житейскую ситуацию. Когда чего-то очень много (каких-либо съестных продуктов), то дают и собакам. Следовательно, концепт «собака» здесь опосредованно реализует такой признак, как «обилие».

В структуре выражения *itlə çixarmaq (qovmaq)* реализуется основной для концепта «собака» когнитивный признак – «злость», «агрессия», «нападение». Фразеологизм означает «прогнать кого-л. с руганью, оскорблениями»¹.

Фразеологизм *itlə pişik kimi (dolanmaq)* является полным эквивалентом русского выражения *жить как кошка с собакой*. Можно сказать, что здесь реализуется стандартная ситуация из мира домашних животных. Следовательно, соответствующий стандарт характеризует и русское, и азербайджанское мышление. В качестве основного когнитивного признака в структуре фразеологизма реализуется «неуживчивость». Опосредованно представлен, разумеется, и такой признак, как «агрессия», причем агрессия ассоциируется с образом собаки.

В выражении *başına it oyunu açmaq (gətirmək)* слово *it* олицетворяет предел силы, напряжения, связывая это напряжение с негативом. Вряд ли здесь реализуется какой-либо когнитивный признак концепта «собака» в азербайджанской языковой картине мира. Однако сама ассоциация «негативного напряжения» дает возможность всячески обыгрывать слово *it* в азербайджанском языке.

В структуре выражения *kimin iti tutub* слово *it* олицетворяет злость, агрессию. Буквально фразеологизм означает «чья собака поку-

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.606.

сала?», т.е. «с чего так взбесился?»), следовательно, здесь реализуется один из основных когнитивных признаков концепта «собака».

Фразеологизм *nə itim azib?* также отражает стандартную ситуацию. Собака иногда теряется, а хозяин ее ищет, т.е. проявляет беспокойство. Буквально фразеологизм означает «что за собаку я потерял?», т.е. «какое мне дело, мне-то что за дело».

Интересно, что в перечень устойчивых словосочетаний и фразеологизмов с компонентом *it* авторы ТСАЯ не включают широко распространенное выражение-компаратив *it kimi*. На наш взгляд, оно носит абсолютный характер в данной парадигме и предполагает прецедентность образа собаки и соответственно знакомство носителей языка с данным прецедентным феноменом. Именно это и делает возможным употребление слова *it* в абсолютной позиции. Другое дело, что, как и все фразеологические единицы, выражение *it kimi* характеризуется собственным окружением. Следовательно, в сознании современных азербайджанцев *it kimi* согласуется в единой конфигурации с названиями определенных действий. Например, весьма устойчивой являются конфигурации *it kimi danışmaq*, *it kimi adamı qarmaq*, *it kimi özünü aparmaq*, где слово *it* ассоциируется со «злостью», «лаем/руганью», «агрессией/нападками».

Таким образом, слово *it* в азербайджанском языке обладает широким спектром переносного употребления. В основном эти переносные употребления характеризуются отрицательной коннотацией. В азербайджанском языке отсутствует ласковое отношение к собаке и соответственно на основе ассоциации к человеку. Интересно также, что в азербайджанском языке не отмечается такая устойчивая конфигурация как *верный как собака*. Проведенный анализ позволяет выделить и систематизировать следующие когнитивные признаки, на основе которых обыгрывается слово *it*: «хищность», «неприятность», «злость», «ругатель», «драться», «держаться на цепи/веревке», «низость», «подлость», «жить тяжело, невыносимо», «побитый», «оборванный», «древность», «агрессия», «другой», «много», «неуживчивость», «бешенство», «потеряться» и т.д.

Сравнение слов *собака* и *it* показывает, что в основном мотивация обыгрывания в русском и азербайджанском языках этих слов носит идентичный характер. Как уже отмечалось, в русском языке существенен мотив ласкательности, чего нет в азербайджанском языке. Следует также отметить, что в обоих языках концепт «собака»

реализует себя не только в отмеченных словах. Например, в русском языке с точки зрения коннотации очень активно слово *пес*, в азербайджанском – *körək*. Вся парадигма не привлекается к исследованию, поскольку в его задачи не входит обнаружение способов вербализации концепта «собака». Цель исследования – выявить и сопоставить способы обыгрывания основных номинаций, в данном случае названий животных. Тем не менее интересно отметить, что русское слово *пес* отличается от слова *собака* однозначно отрицательной коннотацией. Так, МАС отмечает «о человеке, вызывающем презрение, негодование своими поступками»¹. В азербайджанском языке слово *körək* в основном номинативном значении полностью идентично слову *it*. Во втором значении оно употребительно только как ругательство². Интересно, что составители ТСАЯ не фиксируют широко распространенного выражения *it kimi*, но в статье, посвященной слову *körək*, приводят как устойчивое сочетание *körək kimi*³. Согласно авторам статьи, данное устойчивое словосочетание имеет только одно значение: «подхалим». Интересно также, почему ТСАЯ квалифицирует выражение *körək kimi* как устойчивое сочетание, а не фразеологизм. Обычно в словарях устойчивые сочетания даются как фразеологизмы. ТСАЯ дает *körək kimi* за знаком квадрата, что расценивается как устойчивое словосочетание. Фразеологические единицы, как правило, приводятся в конце словарных статей за знаком ромба.

Проведенный анализ позволяет установить в целом идентичность игровых стратегий слова *собака* в русском языке и *it* – в азербайджанском. Основанием для сравнения в основном является признак «злость». Не случайно незлую собаку азербайджанцы называют *yalaq*, т.е. «подхалим», «лизоблюд»⁴. Отсюда следует, что основная ассоциация, связывающая коллективное сознание с образом собаки, составляет когнитивный признак «злость». Более того, существуют такие модули сознания на основе ассоциаций с собакой, как необходимость сделать ее достаточно злой. Например, принято обрезать уши у щенков.

¹ Azərbaycan dilini izahlı lüğəti. III c., s.113.

² Azərbaycan dilini izahlı lüğəti. II c., s.758.

³ Там же.

⁴ Azərbaycan dilini izahlı lüğəti., IV c., s.512.

В первой подглаве второй главы рассматриваются также слова *кот, кошка, корова, бык, козел, коза, петух*, а также их азербайджанские соответствия. Существенное различие между анализируемыми языками заключается в наличии в русском языке, и отсутствии в азербайджанском, родовых различий. Проведенный анализ показал, что в русском языке обыгрывание слов по родовым признакам играет большую роль. К анализу привлечены словари жаргонной и бранной лексики, материалы которых свидетельствуют о том, что в настоящее время семантическая эволюция названий животных в русском языке в основном реализуется в обценном направлении. В азербайджанском языке это не находит соответствия. Более того, исследование позволяет утверждать, что русский язык в XX в. оказал влияние на азербайджанский в плане заимствования грубо просторечной лексики. Словари азербайджанского языка эти слова не фиксируют, но жаргонизмы типа *козел, петух, шакал* весьма употребительны в современной азербайджанской речи.

Вторая подглава второй главы называется «Игра со знакообозначениями растений». Здесь отмечается, что растения играют в жизни всех без исключения этнических коллективов фундаментальную роль. Поэтому как общие, так и специальные названия активно участвуют в языковой игре. Однако не всегда нормативные словари отмечают важнейшие когнитивные признаки концептов. Например, Малый академический словарь в своей дефиниции не упоминает ни одного признака, способного служить основанием для семантической игры со знаком. Приводятся фразеологизмы: *родословное дерево* и *за деревьями леса не видеть*¹. В семантической структуре первой ФЕ представлен, возможно, основной когнитивный признак концепта «дерево»: «разветвление и рост». В структуре второй ФЕ фактически нет ни одного признака данного концепта, здесь представлена частота деревьев, но этот признак реализуется исключительно на фоне характерного признака концепта «лес». Важнейший когнитивный признак концепта «дерево» отмечается в «Словаре русской брани»: «грубый, некультурный человек»². Очень интересно, что вообще «Словарь брани» фиксирует значение, связанное с отсутствием культуры у человека.

¹ МАС, т. 1, с.389.

² Мокиенко В. М., Никитина Т. Г. Словарь русской брани. СПб.: «Норинт», 2003, с.117.

В «Словаре молодежного сленга» *дерево* дается в двух значениях. Первое соотносительно с рассмотренным по «Словарю брани»: «недалекий, глупый провинциал». Второе: «Арм. Дневальный»¹. Второе значение построено на внешних ассоциациях, дневальный обычно стоит у тумбочки прямо, отсюда это шутовское название. Что касается значений «глупый провинциал» и «грубый, некультурный человек», то они в принципе совпадают. Слово и понятие «провинциал» вообще в русском сознании ассоциируется с такими признаками, как «грубость», «невежественность», «некультурность».

Интересно, отметить, что в русском языке не находит отражения библейская традиция не только положительного отношения к дереву, но и высокой духовной оценки. Так, Л. М. Грановская пишет: «Поклонение деревьям – один из древнейших культов на земле. Широко распространены были верования, что в самих деревьях таится сила и разум. «Язычники считали дерево осью Вселенной, которая олицетворяла так называемую лестницу в небо <...> Дерево считалось осью Вселенной и приравнивалось к Божеству»².

В азербайджанском языке слово *ağac* употребляется в четырех значениях. Первое основное номинативное, второе и третье представляют собой метонимию, четвертое – строится на ассоциации по длине. Так называлась древняя азербайджанская мера длины, равная 6-7 километрам³. В статье из ТСАЯ приводится три ФЕ: *ağaca dönmək*, *ağac-ağaca qoymaq (gəlmək)*, *uruiq ağacı*⁴. Слово *uruiq* в азербайджанском языке означает семья, племя. Соответственно *uruiq ağacı* означает «семейное дерево» или «родовое дерево», «дерево наследственности племени», «тейповое дерево»⁵. В структуре первой ФЕ обыгрывается признак неподвижности, «столбняк». Здесь можно проследить относительную связь с жаргонными значениями слова *дерево* в русском языке. Например, «неподвижность» соотносится с «недалекий». Второе выражение фактически также строится на метонимии. Здесь *ağac* используется в значении «палка». Фразеологизм означает «драться на палках».

¹ Никитина Т. Г. Молодежный сленг. Толковый словарь. М.: «Астрель», 2003, с.151.

² Грановская Л. М. Растительный мир Библии. Краткий словарь. Баку: Мутарджим, 2015, с.29.

³ Azərbaycan dilini izahlı lüğəti. I c., s.53.

⁴ Там же, s.54.

⁵ Azərbaycan dilini izahlı lüğəti. IV c., s.405.

Анализ позволяет утверждать, что концепт «дерево» находит в русском и азербайджанском языках общие семы для развития. Исключение составляет семантика меры длины в азербайджанском языке. Интересно, что в обоих языках не находит отражения положительная оценка образа дерева. Правда, в обоих языках этот образ ассоциируется с семьей, родом, наследием предков, однако сам по себе символ родословного древа представляется интернациональным, он есть у всех народов. Что касается азербайджанского языка, то здесь употребительно слово *şacərə*, производное от арабского *şacəratun*. Арабский этимон означает «дерево», в азербайджанском языке производное от него *şacərə* означает «родовое или родословное древо». Следует, однако отметить, что наличие подобного заимствования вовсе не отрицает возможности появления идентичной символики на тюркской почве.

В этой подглаве второй главы анализируется также гипероним *цветок* и его азербайджанское соответствие. Рассматриваются такие фитонимы, представляющие фундаментальные символы, характеризующие общечеловеческое мышление, как *роза* и *дуб*. Проводится системный анализ фитонимов, служащих для русского менталитета объектом сравнения, по «Словарю устойчивых сравнений русского языка» В. М. Огольцева. Проводится сопоставительный анализ с их азербайджанскими соответствиями. Как названия животных, так и названия растений использованы в этой главе выборочно. В обоих случаях проведенный анализ позволяет утверждать, что в русском языке обыгрывание слов протекает значительно интенсивнее, чем в азербайджанском языке. Очевидно также, что в русском языке направление языковой игры в основном связано с обценным обозначением соматизмов. Вообще в этой области отмечается особое богатство значений и оттенков.

Третья глава диссертации называется «Языковая игра на уровне синтагм в русском и азербайджанском языках». **Первая подглава третьей главы** называется «Узуальные синтагмы, построенные на игре слов». Такое название может даже считаться дефиницией, поскольку соответствует термину пословицы или паремиологические единицы. Здесь указывается, что уникальность пословичного материала состоит в том, что народное мышление не ограничивается выражением опыта, пусть очень глубокого и содержательного. Важно, чтобы глубокая мысль была выражена в необычной форме. Возможно,

необычность и игровой характер выражения мысли способствуют ее запоминанию. Яркость синтагмы, порой парадоксальность, производит сильное шоковое воздействие на рядового носителя языка, вследствие чего выражение запоминается. Ясно, что, говоря о коллективном или народном мышлении как производителе игровых синтагм, мы допускаем некоторую условность. Каким бы забытым ни было имя автора выражения, любое народное изречение народным является не с точки зрения адресанта, а с точки зрения адресата. Автор у выражения, конечно же, есть, но его имя закономерно забыто, так как жизнь человека коротка, а понравившиеся слова остаются и живут в народной памяти. Они могут видоизменяться, приобретать вариантное употребление, но при этом сохранять содержание, формальный инвариант и функциональную предназначенность. Как говорили римляне, *ars longa, vita – brevis*. Народность пословицы заключается в том, что она приходится к месту и ко времени. Глубина мысли в сочетании с оригинальностью формы делает ее фактом уже коллективного мышления. Сама же оригинальность формы может проявляться в самых разных отношениях. В приведенной латинской пословице она сводится к противопоставлению. Необычность же самой антитезы заключается в том, что жизнь противопоставляется искусству, о котором не говорится, что оно вечно, но буквально длинно (*longa*), поскольку жизнь – коротка (*brevis*). Скажем другая латинская пословица, *dura lex, sed lex* строится на повторе слова *lex*. Фактически этот повтор лишает пословицу смысла, если не задействована фоновая информация. Короткая формула *sed lex* актуализирует весь объем представлений о законе. Таким образом, в структуре пословицы важно не только то, что она выражает ценный народный опыт, но и то, что она поэтична. Видимо, можно утверждать, что пословицы составляют определенный жанр народной поэзии. Для пословичного жанра характерна игра слов, реализуемая в разных аспектах. В структуре пословиц выделяются такие приемы игры, как повтор, антитеза (противопоставление), рифма. Рифма также опирается на повтор, но сам механизм построения пословиц требует разграничения рифмы и лексического повтора. Противопоставление в структуре пословицы может быть семантически релевантное, но может быть и чисто формальное. Одним из наиболее ярких формальных повторов, служащих одновременно и обеспечению ритма в структуре синтагмы является повторение имен, звуковой состав ко-

торых почти идентичен. Такое обыгрывание слов-имен производит одновременно значительный комический эффект. В азербайджанской паремиологии к этой группе относятся пословицы с именами *Али* и *Вели* (Əli-Vəli). Одна из наиболее употребительных пословиц с этими именами *Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da*. В «Азербайджанско-русском и русско-азербайджанском словаре пословиц и поговорок» пословица приводится не в исходной форме, а в форме первого лица множественного числа: *Əli aşından da olduq, Vəli aşından da*¹. На самом деле семантико-структурные особенности синтагмы свидетельствуют о том, что она является поговоркой, а не пословицей. В ее логической основе отсутствует суждение, напротив, выражение функционально идентично междометию. Выражается сожаление, что субъект лишился плова и Али, и Вели. С точки зрения знаковой игры структура выражения носит прозрачный характер. С одной стороны, игра строится на корреляции имен *Əli* и *Vəli*. С другой, – здесь повторяются и слово *aş*, и частица *da/də*.

Таким образом, важнейшим приемом структуры пословиц выступает противопоставление. Конечно, элементарная структура пословицы равна структуре двусоставного предложения. Например, *Жить – богу служить*². Эта структура, в основе которой лежит логическое суждение, соответствует схеме А – В. Если речь идет о пословице, то в основе ее всегда находится субъектно-предикатная схема, от которой она может отталкиваться и как бы обрастать дополнительными элементами. В этом случае знаковые комбинации соответствуют грамматическим правилам кода. В аналитических языках это построение фразы, в синтетических – игра с флексиями. Например, *Грозную тучу бог пронесет*³ вполне могла бы быть и в форме *Тучу бог пронесет* или *Тучи бог пронесит*. Слово *туча* само по себе означает некоторую угрозу, поэтому определение *грозная* дает основание для интерпретации. Можно предположить, что «тучи» в жизни человека он преодолевает самостоятельно, а вот «грозные тучи» приносит Господь.

¹ Nəmidov İ., Axundov B., Nəmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-Azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Təhsil, 2009, c.155.

² Даль В. И. Пословицы русского народа. Том 1. М.: Художественная литература, 1984, с.22.

³ Там же, с.23.

Противопоставление может быть представлено в структуре сложного предложения, когда соответственно противопоставляются концепты, выполняющие центральную роль в структуре каждого из этих предложений. Например, *Человек предполагает, а бог располагает*. Конечно, такое противопоставление преследует прежде всего коммуникативную цель. Вообще в структуре пословиц экспрессия направлена на достижение максимально возможного коммуникативного эффекта. На первый взгляд выразительность этих образных синтагм производит чисто эстетическое воздействие на реципиента. При этом, разумеется, сила воздействия связана и с глубиной мысли. Но глубина мысли сама по себе не воспринималась бы столь адекватно, если бы была представлена в стилистически нейтральной и неигровой форме. Сила и глубина мысли выпукло представлены именно в силу выразительности. Такое сочетание интеллектуального начала в пословице с экспрессией направлено на достижение эффекта глубокого понимания. Конечно, не каждая пословица строится на семантике контраста, противопоставления, антитезы, но анализ показывает, что в структуре паремий противопоставление играет существенную роль. Возможно, противопоставление нацелено на выпуклое представление божественной силы на фоне человеческой слабости. Для определения роли противопоставления в семантике пословиц целесообразно обратиться к различным тематическим группам. Понятно, что каждая из тематических групп в системе национальной паремиологии отражает конкретный фрагмент картины мира и в этом смысле отвечает задачам когнитивно-лингвистического анализа. Любая тематическая группа пословиц в любом языке однозначно и в высшей степени точно отражает представления народа о соответствующем феномене. В работе рассматриваются русские пословицы о Боге на материале Словаря В. И. Даля, а также азербайджанские пословицы на материале Словаря И. Г. Гамидова. Пословицы обоих языков обнаруживают самые разные модели обыгрывания. В русской паремиологии находит отражение «отеческий» символ образа бога. Так, народное сознание, «осваивая» образ бога, строит параллель между богом и человеком-мужчиной, имеющим детей. Пословица *Ни отец до детей, как бог до людей* строится на оппозиции «бог-отец». На очень глубоком уровне здесь реализуется бинарная оппозиция. Содержание ее раскрывается в сравнении. Если понятие «отец» в бинарной схеме коррелирует с понятием «дети» (отец – это тот, у кого

есть дети; невозможно быть отцом без детей), то понятие «бог» в структуре идентичной бинарной схемы раскрывает свое содержание в корреляции с понятием «люди». Такая закономерная для общечеловеческого менталитета корреляция приобретает осмысление в метафоре, согласно которой бог воспринимается как отец людей. В этой связи уместно было бы вспомнить и фрейдовскую интерпретацию образа бога – отца людей, который наказывает за проступки и награждает за хорошее поведение.

Сравнение бога с человеком, естественно, должно было подчеркнуть превосходство первого. В структуре пословицы эту функцию выполняет частица *ни*: *Ни отец до детей*, следовательно, бог ближе родного отца. Конечно, можно пословицу полностью связать с евангельским содержанием. Ср. евангельское *Отец ваш небесный*. Эта фраза является, возможно, самой употребительной, часто встречающейся, в евангелиях. Во всяком случае как обозначение бога она стоит на первом месте. Однако и на этот раз можно предположить, что восприятие бога как отца людей вполне могло появиться и на русской народной почве. Более того, можно предположить закономерность и логичность подобного отношения. Таким образом, схема обыгрывания в структуре пословицы очевидна, она опирается на очень древние представления о божественном начале. Что касается самого противопоставления, то оно также является закономерным: человек всегда противопоставляет себя, поскольку в центре мироздания для него стоит он сам. Именно это и позволяет считать пословицу продуктом народного мышления, а не только религиозных мотивов.

В пословицах *Друг по другу, а бог по всех. Друг обо друге, а бог обо всех* и *Всяк про себя, а господь про всех* также противопоставляется человеческое и божественное начало. Все же отличие между этими пословицами существует. Так, в первой содержится указание на то, что в человеческой природе присутствует потребность заботиться о близких, о друге. Вторая же фиксирует внимание на эгоистичности человеческой природы: *Всяк про себя*. В обоих пословицах, помимо модели контраста, присутствует и игровой момент, связанный с созвучием слов. Например, *Друг по другу* обыгрывает созвучие слов *другой* и *друг*. Игровую роль играет и повтор *по всех*.

С точки зрения семантики противопоставления обращает на себя внимание пословица *Бог наплат, никто не видал* (прибавка: *а кто и*

видел, тот не обидел)¹. В семантике пословицы обнаруживается значительный объем имплицитной информации, предполагающей раскрытие. Например, созвучие *напитал – не видал* вовсе не случайно. На уровне коллективного бессознательного этнос считает, что бог делает добро тайно, в тиши, не громко. Видимо, евангельское предписание делать добро незаметно для других (пусть правая твоя рука не знает, о том, что делает левая), какой бы по-человечески нравственной она ни казалась, отражает представления о божьей благодати. С другой стороны, *никто не видал* уже само по себе благо, поскольку народный опыт говорит о том, что благо должно быть сокрыто от людских глаз. Здесь актуальны семы «зависть» и «грабеж». Именно в этом аспекте осмыслена и *прибавка*, как это называет Даль: *а кто и видел, не обидел*. Следовательно, имплицитно актуально представление о том, что увидевший должен обидеть. Пословица, таким образом, отражает довольно значительный опыт народа. В прибавке также обыгрывается не только смысл, но и форма *видел – обидел*. Пословица фактически строится на противопоставлении божественного дара и человеческого глаза, где человеческий глаз отождествляется со злом. Прибавка носит характер парадокса.

Очень обычная и народно-поэтическая пословица *После стрижек господь на овец теплом пахнет* строится на оппозиции «тепла» и «холода». Здесь отражены крестьянские стереотипы и в целом жизнь крестьян. На первый взгляд это даже бытовое выражение и никакой особой мудрости оно не отражает. Конечно, в структуре этой пословицы нет максимы, отражающей когнитивную модель, знания, почерпнутые из народного опыта. Вместе с тем видно, что пословица психологически верна и отражает вековое отношение человека к жизни, природе и животным.

В русских пословицах, построенных на контрасте, в рассматриваемой группе, помимо отмеченных выше, выделяются оппозиции «гадание-свершение», «глупость-премудрость», «худшее-лучшее», «лихость-милость», «печаль-милость», «бранить-хранить», «худое-вознаграждение», «страшный сон-милостивый бог», «хотенье-изволение», «ум-суд», «тепло-холод», «мокро-сухо», «отнять-подать», «воля-доля», «быстрота-меткость», «поп-бог», «слышать-сказать»,

¹ Даль В. И. Пословицы русского народа. Том 1. М.: Художественная литература, 1984, с.23.

«видеть-говорить», «любовь-наказание», «мучиться-радоваться», «бог-люди», «начинать-кончать», «тайно-явно», «дух-брюхо», «свеча-душа», «чудотворцы-богомольцы», «говеть-болеть» и т.д. Фактически в этой группе затрагиваются все стороны жизни, ничто не остается за пределами человеческих отношений с богом. Эти отношения определяют жизнь человека, поэтому не случайно народное мышление избирает модель контраста. На фоне контраста оказывается выпукло представленным актуальный когнитивный признак, т.е. тот признак, которому посвящена конкретная пословица. Следовательно, обращение к контрасту носит сознательный характер.

В парадигме пословиц о боге особое место занимает и рифма, создающая определенный ритм. Однако рифма в паремиологии не играет роль формального фактора. Она создает своеобразный параллелизм и подчеркивает смысловой центр. Иными словами, рифма в паремиологии подчеркивает коммуникативную функциональность, служит увеличению коммуникативного эффекта. Пословицы ориентированы на понимание. Конечно, на это можно возразить, что любое высказывание ориентировано на понимание. Говорится для того, чтобы быть воспринято. В случае пословиц понимание особенно актуально, поскольку они являются продуктами народного мышления, отражают народный опыт. Пословица средство трансляции этого опыта, следовательно, ее восприятие обеспечивает наследственность в пространстве культуры. Таким образом, рифма в структуре пословицы является не просто носителем экспрессии, но выполняет важную смысловую функцию. Например, *Повадишься к вечерне – не хуже харчевни: ныне свеча – ан шуба с плеча* (укор скупых мужей женам)¹.

Комментарий Даля к этому выражению говорит о том, что в данном случае мы имеем дело не с пословицей, а скорее с поговоркой. Обращает на себя внимание параллелизм слов *вечерня-харчевня*. Конечно, рифмическое соотнесение этих слов в пословице выглядит удачным, но суть не только в игре слов. «Вечерня» и «харчевня» соотнесены на очень глубоком историко-культурном и этнопсихологическом уровне. Вечерня – это богослужение, своеобразная встреча с богом, медитация о боге. Харчевня – это место поклонения чреву, плоти, это служение плоти. Следовательно, вечерня и харчевня –

¹ Даль В. И. Пословицы русского народа. Том 1. М.: Художественная литература, 1984, с.28.

принципиально о разном и, более того, противоположном. Харчевня об утробном, вечерня о горнем. Этнопсихологический мотив непосредственно связан с ролью кабака и харчевни в жизни русских крестьян. Не случайно русские классики писали о том, что хозяйка кабаков разоряют русскую деревню. Следовательно, харчевня – это не просто место, где тешат плоть, но место, куда постоянно тянет мужика. Поэтому и служит она объектом сравнения. Если вечерня сравнивается с харчевней, то, следовательно, и она обладает притягательной силой. Однако если поговорка – укор скупым мужьям, то получается, что на вечерню тянет в основном женщин. Пословица или поговорка состоит из двух синтагм, вторая действительно служит укором скупым мужьям, поскольку никакого друга смысла, кроме утверждения дороговизны свеч, в себе не несет. Однако первая часть, как можно было убедиться, несет в себе глубокий смысл. Ясно, что корреляция *вечерня – харчевня* является глубоко осмысленной, а созвучие служит выпуклому представлению смысла.

В азербайджанском языке также довольно значительное место занимают пословицы с концептом «бог». Здесь также концепт «бог» участвует не абстрактно, а посредством обнаружения различных когнитивных признаков. Анализ показывает, что и в азербайджанской паремиологии используются те же приемы, чаще всего это противопоставление концептов по тем или иным признакам и рифмовое оформление структуры высказываний. Примером на первую модель может служить выражение *Allah bir yandan bağlayanda, bir yandan açar*¹. Конечно, с точки зрения использования указанной модели приведенная пословица носит универсальный характер. Универсальность ее непосредственно связана с использованными концептами. Здесь не указаны члены оппозиции, конкретные концепты, которые в картине мира этноса составляют противопоставление. Вместо них использованы абстрактные маркеры «одна сторона» и «другая сторона». Кроме того, в структуре пословицы противопоставлены смысловые глаголы *bağlayanda* «закрыть» и *açar* «открыть».

Что касается рифмованной модели, то можно привести пример *Allah görür, kim kimi döyür*. Конечно, рифма здесь играет большую роль, но также вспомогательную. Функция рифмы двоякая. Можно

¹ Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-Azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Təhsil, 2009, s.40.

предположить, что глагол *döymək* избирается специально для созвучия с глаголом *görmək*. Но такая нарочитость конкретизируется на ситуации. Если исходить только из смысла предложения, то он реализуется в утверждении о том, что «богу всё известно», «бог видит, кто виноват».

Кроме того, в азербайджанской паремиологии используется такой игровой прием, как повтор, причем двучленный. Помимо того, что в этом случае наблюдается синтаксический параллелизм, вторая часть служит комментарием к первой. Например, *Allah insana bir ağız, iki qulaq veribdir, bu da bir söyləmək, iki eşitmək üçündür*¹. Повтор элементов *bir – iki* придает пословице некоторую поэтичность, которая также служит коммуникативной эффективности предложения, выпуклой представленности смысла. В основном, конечно, в паремиологии игровое начало связано с символическим обыгрыванием концептов. Например, азербайджанская пословица *Allah istəyən danaya qurd dəyməz*, согласно АРСП, соотносительна с русскими выражениями *Бережливого (береженого) коня зверь в поле не бьет; Береженная посуда два века живет; Береженого теля и волк не задерет; Осторожного коня и зверь не берет*².

В этой подглаве третьей главы анализируются также русские и азербайджанские пословицы о богатстве и бедности, о языке, об уме, паремии с числительными и т.д. В целом исследование показало, что устойчивыми игровыми моделями в узуальной паремиологии являются повтор, рифмирование, созвучие, обыгрывание морфем. Эти элементы представлены на уровне формы. Однако игра затрагивает и план содержания, где она в основном связана с контрастом. Пословицы обыгрывают противопоставление концептов, что позволяет выпукло представить актуальную тему. Отмеченные модели игры характерны и для русской, и для азербайджанской паремиологии. В обоих языках игровая структура пословиц носит на себе яркий отпечаток народной поэзии, что позволяет рассматривать пословицы и поговорки как результат игры слов в народном сознании. В целом пословицы не просто выражают опыт народа, а свидетельствуют о системности ассоциативных связей, организующих картину мира, характерную для коллективного сознания народа. Именно это обстоятельство делает

¹ Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-Azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Təhsil, 2009, s.41.

² Там же.

возможным выражение глубокого смысла даже в шуточной и прибауточной форме.

Асимметрия языкового кода выпукло представлена в паремиологии, поскольку именно здесь широко используется обыгрывание знаков. Причем пословицы не только используют устойчивую для языка метафорику, но и создают неожиданные ассоциации. Проведенный анализ показал, что все типы обыгрывания знаков представлены в системе русских и азербайджанских пословиц. Это обстоятельство позволяет утверждать, что паремиология представляет собой речевое пространство, специально предназначенное для игры слов. Предназначение непосредственно связано с поэтической формой, а также необходимостью трансляции когнитивного опыта, формирующего коллективное мышление этноса. Сама же по себе игровая форма выражения опыта не должна рассматриваться как реализация эстетической функции языка. Изящество поэтической формы служит достижению прагматического успеха – максимально емкому и точному выражению заданного смысла.

Вторая подглава третьей главы называется «Игра слов на уровне окказиональных образований». В этой подглаве анализу подвергается широкая сфера речевых образований. Особое внимание уделяется таким речевым жанрам, как язык рекламы и язык передачи КВН. Уделяется внимание традиции, связанной с языком журнала «Молла Насреддин». Здесь отмечается, что игра слов, служащая образованию парадоксальных синтагм, представляет собой сферу реального творчества. На самом деле любая речь, или речь сама по себе, является пространством для языкового творчества. Одни образования запоминаются, но и те, которые остаются за пределами внимания языкового коллектива, обнаруживают уникальный механизм выражения смысла. Нарочитая игра слов, на наш взгляд, представляет собой только редкий случай в пространстве слово- и синтагматворчества. Обычный речевой поток, ежедневная речь на любом языке содержит в себе огромное количество спонтанно возникающих и быстро забываемых конструкций. Эти порождения разговорной речи стимулированы подсознательной реакцией на стимулы бесчисленного числа конситуаций, которые столь же спонтанно образуются, разрушаются и переходят одна в другую. Стихия живой речи представляет определенные стандартные модели игры слов, которые структурируются совершенно бессознательно. Что касается так называемых

синтагм-однодневок, отражающих механизм языковой игры, то в современных условиях они фиксируются различными источниками, что совсем не то же самое, что сохранение в коллективной памяти и воспроизведение. Вызывает интерес механизм их порождения и существующие модели. Очень часто игра слов отражает современные реалии. Например, *Каковы порядки – таковы и взятки* (интернет). На уровне формы игра проявляется в рифмовке. Как и другие окказионализмы такого рода, выражение носит комический характер. Однако, наряду с этим, оно обладает очень глубоким историко-социальным содержанием. Действительно, размеры взяток на постсоветском пространстве стали зависеть от порядков, устанавливаемых новой администрацией. Что же касается самих взяток, то они стали жизненным стандартом. Иногда эти реалии строятся в шуточной форме, но и тем не менее отражают жизненные реалии. *Лучше один раз родить, чем каждый день бриться* (интернет). Игра всецело связана с содержанием, в котором обыгрываются стандарты женских и мужских страстей. Если для женщины самое тяжелое рождение ребенка, то для мужчины – бритье. Понятно, что в структуре окказиональной поговорки представлено представление о необходимости бриться каждый день. Именно необходимость каждодневного бритья мотивирует сопоставление его с рождением. Как бы тяжело ни было родить ребенка, это лучше, чем бриться каждый день. В основе выражения лежит универсальная модель сопоставления одноразового тяжелого испытания с длительным и постоянным мучением. Ср. *Лучше один раз умереть, чем умирать каждый день*. Вообще современные СМИ и особенно интернет представляют собой неисчерпаемую кладь образования самого разного типа синтагм, демонстрирующих игру слов. Сама по себе стихия игры слов такова, что она является столь же древней, как и сами естественные языки. Но современность, особенно с появлением интернета, сделала игру слов совершенно уникальным явлением. Возможно, игра слов составляет наиболее характерную особенность сети. Речевое пространство в целом сегодня представляет собой реальное творчество миллионов. Конечно, здесь сложно и в принципе неправомерно говорить о появлении каких бы то ни было нормативных моделей или конкретных синтагм. Поскольку сеть всеядна и с точки зрения норм совершенно бесцензурна, говорить о нормах не приходится. Сеть – это поле неграмотности и в этом смысле «мусорный ящик». Однако именно это

обстоятельство, столь характерное для интернета, делает его совершенно уникальным пространством для свободного творчества. Другое в высшей степени характерное обстоятельство состоит в том, что речетворчество в сети строится на аналогии. Если отсутствует ориентация на литературную норму, то совершенно отчетливо проявляется подсознательное воспроизведение стереотипов, создание окказиональных в своей основе синтагм, строящихся на аналогии. В этом процессе проявляется фундаментальная особенность речевой стихии в целом. Постмодернизм вообще и сознание человека эпохи информационных технологий тесно связано с повтором и уверенностью в необходимости повторения. Повтор становится символом современности, сопровождающимся уверенностью в невозможности и ненужности оригинальности. С другой стороны, оригинальность присутствует, но только на уровне импровизации. Никто не создает модели, постмодерн утверждает, что их создавать и невозможно. Творчество проявляется в подражании «своими словами». Эта постмодернистская установка обуславливает и самую распространенную особенность игры слов, когда на основе узуальной модели создается бесчисленное количество ситуативно актуальных новобразований. Например, выше-рассмотренные окказионализмы на основе логической схемы «скажи – скажу» подтверждают это наблюдение.

В современной азербайджанской речи также языковая игра чаще всего строится на ассоциациях с актуальными реалиями. Исследование показывает, что, наряду с рекламными текстами, стихия азербайджанской речи наиболее интенсивно создает игровые синтагмы в шоу-бизнесе. Причем они, как правило, содержат аллюзии на проблемы этой сферы человеческой деятельности. Например, *Ulduz ağacı, qoz ağacı, hər keçən bir daş atar*¹. Узуальная пословица гласит *Qız ağacı – qoz ağacı, hər keçən bir çimdik alar*. Народная пословица обладает очень глубоким житейским смыслом. Смысл таков, что на девушку все засматриваются, в этом нет ничего необычного, это следует принимать как должное. Не менее мудрым представляется окказионализм, гласящий, что «Дерево звезд подобно ореховому дереву – каждый проходящий/проходимец бросает камень». Иными словами, звезды должны принимать как должное то, что их жизнь обсуждается на страницах газет и журналов, на телевидении, их осмеивают, порой

¹ Çal-çağır. 10.04.2002.

откровенно издеваются. Каждый, кому не лень, бросает камень. Или, например, *Adin çıxınca, kasetin çıxsın*¹. В азербайджанском языке существует пословица *Adin çıxınca gözüün çıxsın*, т.е. «Чем выйдет имя твое (прославится), пусть лучше выйдет глаз». Суть в том, что молва опережает человека. Окказионализм обыгрывает пословицу в соответствии с новой ситуацией в шоу-бизнесе: «Чем выйдет имя, пусть выйдет кассета», т.е. выпуск собственной сольной кассеты лучше известности. Или, например, *Sən saydığını say, gör sponsorlar nə sayır*². В языке существует поговорка *Sən saydığını say, gör fələk nə sayır*, т.е. «Ты считай свое, посмотрим, что посчитает судьба». Окказионализм утверждает: «Ты считай свое, посмотрим, что насчитают спонсоры».

*Köhnə hamam – təzə tas*³. В языке существует выражение *Köhnə hamam – köhnə tas*. Существует также окказионализм *Köhnə hamam – köhnə TASS*, где есть намек на консерватизм телеграфного агентства ТАСС. Здесь же, напротив, присутствует ассоциация с другой пословицей: *Köhnə bazara təzə nırx qoymazlar*, т.е. «нельзя ставить новые цены, новые условия на старом рынке». Ср. *Со своим уставом в чуждой монастырь не ходят*. Окказионализм подчеркивает стандартную для нового времени ситуацию, когда новые хозяева ставят новые условия. Поэтому баня старая, а тазик – новый. Интересно отметить, что синтагма *Köhnə hamam – Köhnə TASS* непосредственно связана с новым постсоветским временем, которое никак не повлияло на ТАСС. Что же касается выражения *Köhnə hamam – təzə tas*, то оно столь же тесно связано с реалиями советского времени, когда нельзя было что-то менять в структуре производственных или экономических отношений. Таким образом, здесь актуален концепт «новый/новизна», поскольку она неприемлема, а в случае с ТАСС, напротив, неприемлем «консерватизм», поэтому актуален концепт «неизменность/старость».

Как показывает проведенный анализ, в азербайджанском языке игра слов на современном этапе строится в основном вокруг узуальных пословиц и поговорок. Обыгрывание узуальных выражений строится по разным моделям. Например, замена основных концептов на современные, распространение выражения за счет актуальных для

¹ Çal-çağır. 10.04.2002.

² Nəftə çal-çağır. 07.04.2003.

³ “Kirpi” jurnalı, 1967, № 19.

современности комических утверждений, создание парадоксальных антонимов. Особое место, как и в русском языке, в азербайджанской речевой стихии игра занимает в сфере рекламы. Реклама сама по себе составляет особую и постоянно действующую стихию воспроизводства игры знаков или, точнее, игры со знаками. Как показывает опыт работы с рекламными текстами, рекламы вне языковой игры просто не бывает. Однако это обстоятельство не есть жанровая особенность рекламы. Дело в том, что реклама направлена на убеждение и побуждение к действию, она не нейтральна в стилистическом и прагматическом отношениях. Другой сферой постоянного производства и воспроизводства игры словами является современный шоу-бизнес. «Особый вклад» в копилку языковой игры внесла команда КВН «Парни из Баку», а также телешоу или телетеатр «Планета Парни из Баку». И то, и другое также представляет собой пространство перманентного воспроизводства языковой игры.

В Заключении подводятся итоги проведенного исследования и даются краткие выводы. Здесь отмечается, что проведенный анализ выявил фундаментальные тенденции знаковой игры. В русском языке эволюция знаков в основном протекает в сфере обценной лексики. Создается впечатление, что метафорика в пределах нормативной системы исчерпала свои возможности, но сам процесс не остановился, перекинувшись в маргинальные области. Характерно, что в азербайджанском языке асимметрия кода не выходит за рамки узуальных отношений. Более того, можно проследить интересную особенность в развитии значений. Так, стихия русской метафорики оказывает влияние на азербайджанский язык. Например, носители азербайджанского языка, не говорящие по-русски, довольно часто употребляют русские названия животных в жаргонных значениях. Наиболее яркими примерами в этом отношении являются слова *козел* и *нетух*. Сложно говорить о том, что эти слова вошли в азербайджанский язык, но тот факт, что они обладают очень высокой частотностью употребления в современной азербайджанской речи неоспорим. Это позволяет утверждать, что на современном этапе русский язык оказывает влияние на азербайджанский путем заимствования жаргонизмов и вообще сниженной лексики. Языковая игра в сфере синтаксиса имеет место на двух уровнях – узуальном и окказиональном. Узуальный уровень представлен пословицами и поговорками. Окказиональный –

обыгрыванием слов, значений и существующих в языке паремий в пределах сложных словесных комплексов.

Проведенный анализ показал, что пословицы демонстрируют игровые особенности, характерные не только для них, но и для всех жанров устного народного творчества. Так, для структуры пословиц и поговорок характерна рифма, создающая особое благозвучие, которое неправомерно рассматривать исключительно как эстетический факт. Рифмованная структура пословиц и поговорок полностью подчинена прагматическим целям. В основе структурного «благообразия» лежит ориентация на максимально возможный коммуникативный эффект.

Основные положения диссертации нашли отражение в следующих публикациях автора:

1. Смех в русских паремиях // Тағйев охуларі. Баку, 2002, s.19-21.
2. К вопросу о языковой игре в широком и узком плане // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 1, Bakı: Mütərcim, 2008, s.65-68.
3. Языковая игра в разносистемных языках // Elmi xəbərlər. ADU, 2008, №1, s.28-32.
4. Языковая игра в контексте истории культуры // Вестник Минского государственного лингвистического университета, Сер. 1, Филология, № 2 (57). Минск, 2012, с.15-18.
5. Игра как фактор функционирования языка // Международная научная конференция «Актуальные проблемы современного монголо-ведения и алтаистики», посвященная 70-летию профессора В.И.Рассадына. Элиста, 10-13 ноября 2014, с.369-370.
6. Языковая игра и языковая повседневность // Вестник Минского государственного лингвистического университета, Серия 1 филология, № 2(69) Беларусь, Минск, 2014, с.6-11.
7. Языковая игра и коммуникативный навык // Международный научный форум Лингвистическое наследие и тренды нового времени: язык, литература, культура, посвященный 70-летию со дня рождения и 45-летию научно-педагогической деятельности профессора Э.Д.Сулейменовой. Казахстан, Алматы, 2 апреля, 2015, с.184-186.
8. Игра цвета в русском языке // Материалы Международной конференции Русский язык и культура в зеркале перевода. МГУ им. М.В.Ломоносова, Высшая школа перевода, Россия-Греция, 29 апреля - 03 мая, 2015, с.49-57.

9. Метафора как важнейший показатель знаковой комбинаторики // Материалы XIII Конгресса МАПРЯЛ: Русский язык и литература в пространстве мировой культуры. Испания, Гранада, 13-20 сентября, 2015, с.41-45.

10. Игра со знакообозначениями растений в русском и азербайджанском языках // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. № 9-10 (104). Волгоград, 2015, с.167-171.

11. Обыгрывание концепта «козел» в русском и азербайджанском языках // «Тагиевские чтения» № 2, Баку, 2015, с.61-65.

12. Языковая игра на уровне синтагм в русском и азербайджанском языках // ADU-nun Elmi xəbərləri. 2016, № 2, s.104-108.

13. Обыгрывание концепта «редька» в русском и азербайджанском языках // Dil və ədəbiyyat, №1 (97). BDU, 2016, s.94-96.

14. Обыгрывание концептов «корова», «бык» в русском и азербайджанском языках // Filologiya məsələləri, № 3, Bakı: Nurlan, 2016, s.261-265.

15. Обыгрывание концептов горох, гриб и груша в русском и азербайджанском языках // Humanitar elmlərin aktual problemləri, № 1. Bakı: Mütərcim, 2016, s.129-131.

16. Концептуальное содержание зоонимов и картина мира // Dil və ədəbiyyat, № 2 (98), BDU, 2016, s.41-43.

17. Пословицы и поговорки, построенные на игре слов // Тагиевские чтения, №1. Баку, 2016, с.126-130.

18. Теоретические предпосылки изучения языковой игры // Filologiya məsələləri, № 5. Bakı: Nurlan, 2016, s.108-113.

19. Механизм языковой игры в названиях растений // ADU-nun Elmi xəbərləri. 2016, № 3, s.115-118.

20. Стандартные метафоры и картина мира // Filologiya məsələləri, № 6. Bakı: Nurlan, 2016, с.20-24.

21. Языковая игра как объект лингвистического исследования // Humanitar elmlərin aktual problemləri. № 2. Bakı: Mütərcim, 2016, s.127-130.

22. Асимметрия языкового кода и мотивы игры с зоонимами в русском и азербайджанском языках // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. Вопросы образования. Языки и специальность. 2016, №3, с.28-39.

23. A play on the names of animals in the Russian and Azerbaijani languages // *Russian Linguistic Bulletin*, 2 (6), 2016, p.74-75.

24. Языковая игра на уровне окказиональных образований в русском и азербайджанском языках // Международная научно-практическая конференция «Современные проблемы тюркологии: язык-литература-культура». Москва, РУДН, 2016, с.331-338.

25. Обыгрывание названий растений (*тополь, хвоиц, хмель, яблоко, ягодка*) в русском и азербайджанском языках // *Таğıуев охулап № 2*, Bakı: Mütərcim, 2016, s.10-14.

26. Methods of Language game in the Modern Azerbaijan Mass media // *Confrontation*, Issue 122, WIN, Special Issue 3, Hudson, USA, 2017, p.83-97.

27. Метафоризация зоонимов в современном русском и азербайджанском языках // *Humanitar elmlərin aktual problemləri*, № 3, Bakı: Mütərcim, 2018, s.73-76.

28. Аспекты языковой игры в современном русском и азербайджанском языках. Моноqраfiya. Bakı: Mütərcim, 2016, 223 s.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

FİDAN SURƏT qızı BAXŞIYEVA

**RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
DİL OYUNUNUN ÜSULLARI**

İxtisas: 5714.01- Müqayisəli-tarixi
və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

İş Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında
yerinə yetirilmişdir

Rəsmi opponətlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmovə

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Ramazan Salam oğlu Məmmədov

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Mirvari Abbas qızı İsmayilovə

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Nəzəri dilçilik və Tətbiqi dilçilik şöbələri**

Müdafiə “_____” _____ 2018-ci il saat _____ Bakı Slavyan
Universitetinin nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların
müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında
keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1014, Bakı şəhəri, S. Rüstəm küç., 33.

Dissertasiya ilə BSU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

**D.02.71 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi**

filologiya üzrə elmlər doktoru,
dosent **N.Ş.MƏMMƏDOV**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Hər hansı bir elmi konsepsiyanın adı ilk növbədə onun inkişaf strategiyasını özündə ehtiva edir. Bu, sözün əsl mənasında *işarə*dir və ona görə də işarəvi relevant səciyyə daşıyır. “Dil oyunu” anlayışı *dil oyunu* adından fərqli olaraq, müvafiq definisiya formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bundan başqa, həqiqi mənada elmi anlayışlar sırasında definisiya, bir qayda olaraq, işarədən əvvəl gəlir. Heç də təsadüfi deyildir ki, “termin”i bu və ya digər təzahür haqqında ciddi və maksimal dərəcədə dəqiq təsəvvür yaratmağa xidmət edən süni törəmə kimi göstərilir. Təzahür və onun parametrlərinə yalnız artıq məlum olduğu halda bu və ya digər ad verilir.

Dil oyunu söz birləşməsi terminoloji səciyyə daşıyır. Deməli, terminin mənasını onu bilavasitə təşkil edən komponentlərin mənalарının məcmusu kimi qiymətləndirmək doğru deyildir. Bununla belə, mövcud baxışların təhlili göstərir ki, dil oyununun dərk olunmasında aparıcı məqam kimi məhz bizim oyun haqqında təsəvvürlərimiz çıxış edir. Əlbəttə, bu halı bəsit təfəkkürün təzahürü kimi qiymətləndirmək olar, lakin o zaman elm aləmində də bəsit təfəkkürün olması faktını etiraf etmək lazım gəlir.

“Dil oyunu” anlayışının məzmununun müəyyənləşdirilməsi cəhdləri, şübhəsiz, istənilən linqvistik tədqiqat üçün baza rolunu oynayan *dil* termininin müəyyən edilməsi cəhdlərindən başlanmalıdır. Etiraf etmək lazımdır ki, elmdə indiyə qədər bu anlayışın hamının birmənalı şəkildə qəbul etdiyi bir tərif yoxdur. “Ümumi dilçilik kursu”nun təsiri o qədər güclü olmuşdur ki, dilin işarələr sistemi olması barədə mülahizə ümumi bir fikrə çevrilmişdir. Lakin dilin Sössürün izah etdiyi kimi başa düşülməsi ilə yanaşı, keçən əsrin linqvistik diskursu dilə yalnız lüğət və qrammatikanın, yəni işarələrin kombinasiya edilməsi qaydalarının aid edilməsinə qarşı etirazla da üzləşdi. Belə etiraz həmişə az və ya çox dərəcədə gizli şəkildə idi, lakin heç zaman dayandırılmamışdı. Fikrimizcə, o, özünü daha qabarıq şəkildə dildən onun daşıyıcılarının kollektiv hafizəsində möhkəm kök salmış və yenidən canlandırılı, yəni müntəzəm şəkildə işləmə bilən külli miqdarda mətlərin çıxarılması ilə heç vəchlə barışa bilməyən akademik L.V.Şerbanın mülahizələrində göstərirdi.

Burada dilə bəhs edilən münasibətlərin təfərrüatına varmadan yalnız onu qeyd etmək olar ki, şərti olaraq F.de Sössür və L.V.Şerba istiqaməti adlandırılı bilən hər iki ənənədə dil oyunu strategiyası mövcuddur. Bundan əlavə, qrammatikaya Sössür baxışının özü dil oyunu strategiyasını nəzərdə tutur.

Yuxarıdakı fikirlərə əsaslansaq, qətiyyətlə demək olar ki, “oyun” anlayışı dil məkanında kodun məzmun xarakteristikalarına aidiyyəti olduğundan həm nitq nəzəriyyəsinə, dil vahidlərinin strukturlaşdırılması modellərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutduğundan həm də nitq nəzəriyyəsinə toxunur. Araşdırılan mövzunun aktuallığı da bu gün onların heç birinin kifayət qədər öyrənilməməsilə şərtlənir.

Tədqiqatın obyektini mahiyyət baxımından xarakteristikalarından biri informasiyanın ötürülməsi üçün istifadə olan bir işarələr sistemi kimi təbii dildir. Bu halda “informasiyanın ötürülməsi” anlayışı dilin funksiyası kimi onun digər funksiyalarını, məsələn, ilk baxışda necə paradoksal görünə bilsə də, informasiyanın saxlanması əhatə edir.

Tədqiqatın predmeti hazırda *dil oyunu* kimi qəbul edilmiş hadisənin qanunauyğunluqlarıdır.

Tədqiqatın əsas məqsədi dil kodu çərçivəsində müxtəlif tərkibli işarələr komplekslərinin yaradılması üçün dil kodu hədudlarında müxtəlif səviyyəli işarələrin variantlaşma xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi və tiplər üzrə təsnif edilməsidir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı *konkret vəzifələr qoyulmuşdur*:

- a) tədqiqatın nəzəri prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi,
- b) dil sisteminin müxtəlif səviyyələri üzrə dil oyunu prinsiplərinin təhlil edilməsi,
- c) Azərbaycan dilində dil oyunu üsullarının aşkar edilməsi və sistemləşdirilməsi,
- ç) rus dillində dil oyunu üsullarının müəyyənləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi,
- d) araşdırılan dillərdə dil oyunu sahəsində tipoloji cəhətdən ümumi və fərdi xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi,
- e) tədqiqatdan əldə olunanların qısa nəticələr şəklində ümumiləşdirilməsi.

Tədqiqatın elmi yeniliyi *dil oyunu* adlanan hadisə haqqında təsəvvürlərin dərinləşdirilməsi, bu adın şərti səciyyə daşdığına sübut edilməsi, bu oyunun “dil” konsepti ilə fundamental əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsi və rus və Azərbaycan dillərində dil oyunu üsullarının aşkar edilməsi və sistemləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bilavasitə dil oyununun prinsipləri haqqında nəzəri təsəvvürlərin təsviri, sistemləşdirilməsi və dərinləşdirilməsi, rus və Azərbaycan dillərində uzual və okkazional səviyyədə işlənən

üsulların təsviri ilə bağlıdır. Onun nəticələri struktur dilçilik, korpus linqvistikası və kommunikativ linqvistikada, semantika, leksikologiya, frazeologiya və paremiologiyaya aid tədqiqatlarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqat praktik baxımdan onunla əhəmiyyətlidir ki, burada toplanmış materiallar ali məktəblərdə dil nəzəriyyəsi, semantika və struktur dilçilik üzrə mühazirələrin, ixtisas kurslarının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın mənbələri. İstifadə edilmiş mənbələrin xarakteri tədqiqatın məqsəd və vəzifələri ilə şərtlənir. İşdə mükəmməl linqvistik tədqiqat aparmağa imkan verən üç tip mənbədən istifadə olunmuşdur. Bu, ilk növbədə, linqvistik nəzəri mənbələr, yəni dil nəzəriyyəsi üzrə dil oyunu nəzəriyyəsinə bilavasitə aidiyyəti olan əsərlərdir. Bundan başqa, leksikoqrafik və frazeoqrafik mənbələrdən də istifadə edilmişdir. Nəhayət, dissertasiyada dil vahidlərinin fəaliyyətinə aid mənbələrdən də istifadə olunmuşdur. Beləliklə, dissertasiyada mənbələrin aparılan tədqiqatın nəticələrinin maksimal etibarlılığını təmin edən hər üç tipindən istifadə edilmişdir. .

Tədqiqatın metodları. Dissertasiyanın mövzusu eyni dərəcədə həm nəzəri, həm də kommunikativ-nitq problematikasına həsr olduğundan tədqiqat işində bilavasitə qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən asılı olaraq ən müxtəlif linqvistik təhlil metodlarından istifadə edilir. Tətbiq edilən metodlar sırasında xüsusi yeri təsviri, transformativ və sem təhlili metodları tutur. İlk metoddan faktik materialın təsvirində, ikincidən eksperimental modelləşdirmə prosesində, üçüncüdən isə dil vahidlərinin analizində istifadə olunmuşdur.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Dil oyununun mahiyyəti dil kombinatorikası problemi kimi şərh edilə bilər. Bu, qanunauyğundursa, deməli, həmin problematikanın öyrənilmə tarixini müasir dilçiliyin klassiklərinin əsərlərinə, ilk növbədə, əlbəttə, F. de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsərinə aid etmək lazımdır. Əslində dilin sistem və sistem əlaqələri kimi müəyyənləşdirilməsi özü bu gün *dil oyunu* adlandırdığımız fenomenin düzgün dərk edilməsinin əsaslarını qoyur. Şüuraltı səviyyədə olsa da belə, paradiqmatik (F. de Sössürə görə, assosiativ) və sintaqmatik əlaqələrin fərqləndirilməsi dil məkanında *oyun* problematikasının əsaslarını qoyur. Fikrimizcə, dil oyunu diskursuna strukturalizmi də aid etmək lazımdır, çünki strukturların və struktural əlaqələrin modelləşdirilməsi “dil oyunu” konseptinə tamamilə uyğun gəlir. Əlbəttə, bəzi konsepsiyalar bu konseptə daha yaxından, bəziləri isə ötəri toxunsa da, onların hamısı oyun təəssüratı yaradır. Burada F. de Sössürün şahmat ilə analogiyasını xatırlamaq yerinə

düşərdi. Onu, hər şeydən əvvəl, işarələrin və bütövlükdə sistemin kombinator imkanları maraqlandırır, statik mahiyyətlər isə o qədər də maraqlı deyildir.

Strukturalizmin dil oyunu tədqiqatçılarının mütləq yada salmalı və nəzərə almalı olduğu ən məhsuldar ideyalarından biri, şübhəsiz, dil kodunun asimmetriyası konsepsiyasıdır. Bu konsepsiyanı Cenevrə məktəbinin banilərindən biri sayılan rus dilçisi S.İ.Kartsevskinin adı ilə bağlamaq ədalətli olardı. Əlbəttə, bu haqda nə S.İ.Kartsevski, nə də Cenevrə məktəbinin digər nümayəndələri danışıq belə, işarənin və bütövlükdə sistemin asimmetriyası oyun ideyası ilə yığrulmuşdur.

Beləliklə, dil oyunu ideyası ən müxtəlif səpmalarda özünü strukturalizmin istiqamətlərində göstərir və məhz bu paradıqma ilə əlaqələndirilməlidir. F. de Sössürün paradıqması haqqında da, strukturalizmin onun banisinin təlimi ilə birbaşa bağlı olmayan sonrakı konsepsiyaları haqqında da danışmaq olar, lakin dil oyunu nəzəriyyəsi hər halda “Ümumi dilçilik kursu”nda da, F. de Sössürün ardıcılılarının əsərlərində də təmsil olunmuşdur.

Dil oyunu nəzəriyyəsi bəhs edərkən dilin həm ümumi nəzəriyyəsinə, həm də ayrı-ayrı xüsusi problemlərinin açılmasına böyük töhfələr vermiş L.Vitqenşteyndən yan keçmək olmaz. Dil oyunu nəzəriyyəsinin təşəkkülü və inkişafında L.Vitqenşteynin rolunu başa düşmək üçün onun “Dönüklər”¹ cəmiyyəti üzvləri qarşısında oxuduğu Kembriç mühazirəsini xatırlatmaq kifayətdir. Onun nisbi dəyər haqqında hökmün fakt haqqında hökmə çevrilə bilməsi və əksinə, mütləq dəyər haqqında hökmlərin fakt haqqında hökmə çevrilə bilməməsi barədə fikri dil oyunu nəzəriyyəsi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Həqiqətən də, epidiqmatik əlaqələr kimi bu qəbildən olan sistem əlaqələri haqqında təsəvvürlər bir tərəfdən işarələr sisteminin təkamülü mexanizminə, digər tərəfdən isə perspektivdə paradıqmal lakunaların doldurulmasına gətirib çıxaran və işarələrin öz funksiyalarını yerinə yetirdiyi uzual konfigurasiyaların xarakterini müəyyənləşdirən koqnitiv modellərin reallığına toxunur.

Həmin nəzəriyyəyə dilçiliyə D.N.Şmelyovun gətirdiyi “epidiqmatik əlaqələr” anlayışının da birbaşa aidiyyəti vardır. Əslində epidiqmatik əlaqələr kimi bu qəbildən olan sistem əlaqələri haqqında təsəvvürlər bir

¹ Витгенштейн Л. Лекция об этике // Историко-философский ежегодник. М.: Наука, 1989.

tərəfdən işarələr sisteminin təkamülü mexanizminə, digər tərəfdən isə perspektivdə paradıqmal lakunaların doldurulmasına gətirib çıxaran və işarələrin öz funksiyalarını yerinə yetirdiyi uzual konfigurasiyaların xarakterini müəyyənləşdirən koqnitiv modellərin reallığına toxunur. Metonimiya işarənin inkişafının dil məntiqi və ekstralinqvistik məntiqi səviyyəsində epidiqmatika reallaşdırırsa, metafora kimi dil hadisəsi tez-tez gözlənilməz assosiasiyalar əsasında qurulur. Bu assosiasiyaların məntiqi, fikrimizcə, bilavasitə dil sisteminin oyun səviyyəsində təşkili prinsiplərini əks etdirir.

Prinsipcə, eyni şeyin frazayaratma kimi hadisəyə də aidiyyəti vardır. Təkrar nominasiya vahidlərinin yaranmasının əsasında dilin bütün sistemini əhatə edən dil oyunu prinsipləri durur. XX əsrin 60-70-ci illərində dil oyunu və frazayaratmada işarələrin kombinatorikasını Voronej məktəbinin nümayəndələri, xüsusilə də M.M.Kopilenko¹ əsaslı şəkildə tədqiq etmişlər. Lakin M.M.Kopilenko öz diqqətini əsasən işarələr kombinatorikasının zahiri struktur tərəfi üzərində cəmləşdirmişdir. Sonralar V.N.Teliya və onun ardıcılıları işarə oyunu problematikasını mənə və etnik mentalıq səviyyəsində² öyrənmişlər. Təsadüfi deyildir ki, frazayaratma prosesinə, onunla tam əhatə olunmasa belə, söz oyunu və cinas yaradıcılığı da qoşulur.

Tədqiqatın işçi fərziyyəsi. Dissertasiyanın işçi fərziyyəsi kimi belə bir fikir irəli sürülür ki, dil oyunu dilin mahiyyət və beləliklə, fundamental xarakteristikalarından birini təşkil edir. Dil sistem kimi və dil kod kimi işarələr arasında münasibətlər şəbəkəsi nəzərdə tutur. “Şəbəkə” anlayışına gəldikdə isə, o, bir tor və ya donmuş matrisa kimi statik yox, bir halda in-teqral olan əlamətlər başqa halda diferensial əlamətlərə çevrilərkən dinamik, fasiləsiz inkişaf edən münasibətlər strukturu kimi dərk edilməlidir.

Dilçilik tədqiqatlarında fonetika həmişə ön mövqedə olmuşdur. Demək olar ki, bütün müasir terminologiya fonetik və ya fonoloji mənşəlidir. Dil oyunu faktik olaraq səs kombinatorikası səviyyəsində başlayır. Bu və ya digər kod, bu və ya digər sistem çərçivəsində səslərin kombinatorikasının həddi vardır. Səslərin hər cür ardıcılığı deyil, yalnız mənalı ardı-

¹ Копыленко М.М., Попова З.Д. Очерки по общей фразеологии. Воронеж, Изд-во Воронежского университета, 1978; Копыленко М.М. Сочетаемость лексем в русском языке. М.: Просвещение, 1973.

² Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. М.: Наука, 1986.

cılığı mühümdür. Deməli, səslərin distribusiyası da kod çərçivəsilə məhdudlaşır.

Bu prinsiplər tam şəkildə dilin digər alt sistemlərinə şamil edilə bilər. Dilin qatlarının hər biri həmin kod məkanında mənalandırılmış müəyyən sayda kombinasiyaya imkan verir. Mənasızlıq başlayırsa, deməli, kombinasiya son həddə çatmışdır. Lakin işarələrin kombinasiyası özü hələ oyun deyil, dilin fəaliyyət qanunauyğunluğudur. İşarələr sistemi məhz sistemliliyə görə koda çevrilə bilər. Kod isə bilavasitə kombinasiya ilə bağlıdır. Ona görə də F.de Sössür dili yalnız işarələr sistemi deyil, *işarələr sistemi üstəgəl kombinasiya qaydaları* hesab etmişdir. Ənənəyə görə *qrammatika* adlandırdığımız anlayış əslində dil oyununun matrisalarıdır. Belə matrisalarda sistemin müxtəlif səviyyələri üçün kombinasiya-oyun imkanları vardır. Məsələn bundadır ki, “səviyyə” anlayışının özü elmi mücərrədlik ifadə edir. Belə mücərrədlikləri konkretləşdirmək cəhdləri həmişə onların müstəqil mənasını heçə endirir. Əslində işarələr sisteminin səviyyəsinin reallığı onu göstərir ki, bu reallıqda müəyyən vahidlər tipi mövcuddur. Tipin reallığı isə öz növbəsində onun əhatə etdiyi vahidlərin üç ən mühüm sistem parametri – forma, məzmun və funksiya üzrə uyğunluğunu göstərir. Bu parametrlər üzrə eynilik yalnız sistemin səviyyələri haqqında mücərrəd təsəvvürlərin formalaşmasını deyil, həm də kombinatorika imkanları haqqında tamamilə konkret bilikləri nəzərdə tutur. Beləliklə, dil oyunu, yaxud da müasir dilçilik diskursunda *dil oyunu* kimi qəbul edilmiş təzahür dil vahidlərinin öz əsas işarəvi və ya semiotik parametrləri üzrə uyğunluğuna əsaslanır. İşin əsas fərziyyəsi ondan ibarətdir ki, *dil oyunu* adlanan hadisə semiotik qanunauyğunluq səciyyəsi daşıyır.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar:

1. *Dil oyunu* termini tamamilə şərti səciyyə daşıyır və faktın dəqiq nominasiyası hesab oluna bilməz.

2. *Dil oyunu* termini siqnikativ səviyyədə işarələrin *kombinatorikası* terminindən heç nə ilə fərqlənmir.

3. *Dil oyunu* uzual kombinasiyalar çərçivəsində uzual işarələrin kombinator variantlaşmasını nəzərdə tutur.

4. *Dil oyununun* prinsipləri sistem səviyyələrinin parametrləri kimi başa düşülür.

5. *Dil oyununun* prinsipləri uzual modellərə uyğun gəlir.

6. Dilçilikdə *okkazional* adlandırılan hadisənin elementləri də uzual strategiyalar vasitəsilə verilir və həmin kod çərçivəsində mənalandırma ilə məhdudlaşır.

7. Verilmiş semiotik strategiyalar çərçivəsindən kənarda oyun mənadan məhrumdur..

Tədqiqatın aprobasiyası. Aparılmış tədqiqatdan əldə olunmuş əsas nəticələr haqqında müntəzəm olaraq Bakı Slavyan Universitetinin nəzəri seminarlarında, ali məktəblərdə, ali məktəblərarası, respublika miqyaslı və beynəlxalq konfranslarda məruzə edilmişdir. Bundan əlavə, tədqiqatın nəticələri müəllifin nəşr olunmuş 1 monoqrafiya və 27 məqaləsində əks olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə tədqiqatın mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, onun obyektivi və predmeti, əsas məqsədi və konkret vəzifələri, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metodları və mənbələri, müdafiəyə çıxarılan müddəalar müəyyənləşdirilir.

Dissertasiyanın **birinci fəsl** “Rus və Azərbaycan dillərində dil oyunu prinsiplərinin öyrənilməsinin nəzəri şərtləri” adlanır və üç bölmədən ibarətdir. “Oyun dilin fəaliyyətinin strateji prinsipi kimi” adlanan **birinci bölmədə** dil sisteminin təşkilinin bu sistemin oyun xarakterini irəlicədən müəyyən edən fundamental prinsipləri nəzərdən keçirilir. Müəyyənləşdirilir ki, dil semiotik sistem olaraq oyun məkanından kənarında mövcud ola bilməz, oyun bütün semiotik sistemlərin, o cümlədən dilin özünəməxsus mövcudluq formasıdır. F. de Sössürün müəyyən etmiş olduğu sistem əlaqələri dili elə olduğu kimi təşkil edir, bu əlaqələr assosiativ xarakter daşıyır, onlar assosiasiyalar üzərində qurulur. Formal olaraq sistem-struktur dilçiliyin banisi özü dil vahidlərinin sintaqmatik əlaqələrini və bu gün *paradiqmatik* adlandırdığımız assosiativ əlaqələri fərqləndirirdi. Sössürün terminlərdən çıxış etsək, belə təəssürat yarana bilər ki, assosiasiyalar üzərində yalnız paradiqmatik münasibətlər qurulur. Əslində sintaqmatik əlaqələrin də məzmunu assosiativ xarakter daşıyır. İşarənin valentliyinin açılmasına yönəlmiş istənilən sistem konfigurasiyası sistem baxımından relevant assosiasiyalar üzərində qurulur. Dilin assosiativ bazası elə özü onu bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan və bir-birini şərtlənən vahidlərin sistemi kimi təşkil edir. Eyni zamanda, bu cəhət tamamilə mütləq xarakter daşıyan işarə kombinatorikasını şərtləndirir. İşarələrin sayının ekstralinqvistik mənanın qeyri-məhdudluğunu korrelyasiya edən məhdudluğu oyunu həm təbii dillərin fəaliyyəti, həm də onların təkamülü mexanizminə çevirir. Sistem dəyərində malik işarə sıfırla korrelyasiya etməyə (assosiasiya olunmağa) başlayan zaman bu vəziyyət sistemin təkamülünü özünəməxsus paradoksa qədər gətirib çıxarır. Başqa sözlə, hətta sistemdəki “boşluq” da məna qazanır. Bu isə obyektin sistemliliyinin ən yüksək göstəricisi kimi qiymətləndirilə bilər. Tədqiqat işində göstərilir ki, işarələr sisteminin təşkilinin işarə kombinatorikası baxımından da birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyan mühüm struktur prinsipi elə məhz məcmusu işarəni təşkil edən əlamətlərin açılmasının oppozision xarakteridir. Məsələnin mahiyyəti ondadır ki, işarənin hər struktur xüsusiyyəti yalnız onun digər işarələrlə oppozisiyasında üzə çıxır. Buradan belə nəticə çıxır ki, bizi maraqlandıran sistem çərçivəsində bu və ya digər oppozisiya

yoxdursa, yaxud o, aktual deyildirsə, müvafiq işarə kölgədə qalmış, aşkar edilməmiş olur. Bu halda biz fonologiya nəzəriyyəsini işarələr sisteminin daha ümumi kontekstinə ekstrapolyasiya edirik. Məsələn, fonologiyanın banisi N.S.Trubetskoya görə, bu və ya digər dilin hər bir foneminin fonoloji məzmunu haqqında o halda danışa bilərik ki, o fonem həmin dilin digər fonemlərinə hər hansı bir əlamətinə görə qarşı qoyulmuş olsun¹. Deməli, fonemin fonoloji məzmunu işarələrin fonoloji cəhətdən əlamətlər çoxluğu kimi müəyyən edilir. Bu relevant əlamətlərin hər biri elə həmin dilin yalnız digər fonemləri ilə oppozisiyada üzə çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz sistem baxımından relevant əlamətlərə görə belə oppozisiyalar sistemin təşkilini şərtləndirir. N.S.Trubetskoy fərqləndirdiyi belə fonoloji relevant oppozisiyalar əsasında dilin fonoloji sistemindən bəhs edirdi, lakin həmin müddəanın dilin bütün sisteminə ekstrapolyasiya edilməsi tamamilə qanunauyğundur. N.S.Trubetskoyun fonoloji mülahizələri kontekstində F.de Sössürün dilin oxşarlıqlar və fərqliliklərdən ibarət olması fikri daha başa düşülən olur. Oxşarlıqlar və fərqliliklərin sistemliliyi haqqında müddəa bizi maraqlandıran aspektdə dilin fundamental funksiyasının əlaməti hesab edilməlidir. Başqa sözlə, dilin oxşarlıqlar və fərqliliklərdən ibarət olması faktı hər cəhətdən dilin ən mühüm səciyyəsidir. Dil oyunu da istisna təşkil etmir. Oxşarlıqlar və fərqliliklərin sistemliliyi istənilən dildə oyun səciyyəsi daşıyır, oyun nəzərdə tutur və özündə oyun strategiyası ehtiva edir. Bu halda strategiya adı altında oyunun / sözlərlə oynamanın uzual imkanları, oyunun onun öz məntiqi ilə xarakterizə edilən həddi kimi başa düşmək lazımdır.

Birinci fəsilin birinci bölməsində aparılmış analiz onu deməyə əsas verir ki, dil oyunu sistem səciyyəsi daşıyır. Bu isə yalnız oyun modellərinin sistemliliyi deyil, həm də oyunun qloballığı və beləliklə, onun dilin bütün sistemini əhatə etməsi deməkdir. Dil oyunu, bütün digərləri ilə yanaşı, dilin sistemliliyinə daha bir sübutdur. Onu da nəzərə almaq vacibdir ki, oyun xarakterizə edən bir vasitədir. Bu cəhətdən o, işarə vasitələrinin istifadəsinə subyektiv yanaşma, yaxud da formalaşmış istifadə ənənəsi deyil, sistem resurslarının obyektiv göstəricidir.

Birinci fəsilin ikinci bölməsi “Dil oyunun səviyyəvi xarakteri” adlanır. Bölmənin adından da göründüyü kimi, analizin ilkin şərtini belə bir fikir təşkil edir ki, oyun dil məkanında qlobal səciyyə daşıyır. Başqa sözlə, dil strukturunun bütün səviyyələri oyuna məruz qalır. Oyun işarələrin semiotik realilər kimi sistem münasibətlərinin realizasiyasının mahiyyətini

¹ Трубецкой Н.С. Основы фонологии. М., Изд-во иностранной литературы, 1960.

təşkil edir. Oyun dil məkanında tamamilə qanunauyğun olaraq diqqəti ilk növbədə leksik-semantik sahədə cəlb edir. Əlbəttə, bu, o faktla bağlıdır ki, dil kollektivi üzvlərinin şüurunda sözlər müəyyən əşyalarla assosiasiya olunur. Sözlərlə oynamanın, yəni söz işarələrinin istər paradigmatik, istərsə də sintaqmatik və epidiqmatik səviyyələrdə gözlənilmədən əlaqələndirilməsi dinləyicidə eyni zamanda estetik və kommunikativ effekt yaratmaya bilməz. Sistem hadisəsi kimi, yəni dilin bütün sistemini, onun bütün alt sistemlərini və qatlarını əhatə edən bir hadisə kimi dil oyunu elementar səviyyədən başlayır və kombinator sxemləri təsbit edən uzual modellər səviyyəsilə başa çatır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, dilin sisteminin səviyyələrinə münasibətdə “elementar” anlayışı kifayət qədər şərti səciyyə daşıyır. Bu halda dilin diskretliyi haqqında təsəvvürlə kifayətlənməli oluruq, çünki bizim o haqda bütün real biliklərimiz mətnlərin təhlilinə əsaslanır. Şüuraltı olaraq dil şüuru hər zaman mətnə istiqamətlənmişdir. Dil haqqında bütün biliklərimiz mətnin bilavasitə tərkib hissələrinin üzvlənməsinə söykənir. Mətnin minimal vahidi dildə səsə müvafiq gələn hərf olduğundan səsə dilin elementar vahidi kimi baxıla bilər. Dil kombinatorikası səviyyəsində fonetika və fonologiyanın fərqləndirilməsi dil nəzəriyyəsində olduğu qədər mühümdür. Başqa sözlə, oyun anı həm nitq səsi səviyyəsində, həm də fonem səviyyəsində təmsil olunmuşdur. Əlbəttə, bu halda da diferensiasiyanın şərtliliyi haqqında danışmaq olar, lakin səs və fonemin ardıcılıqla aparılmış diferensiasiyası göstərir ki, bu, dil oyunu baxımından da fərqli şeylərdir. Nitq elementi kimi səs üçün semiotik aspektdə səs ardıcılığı, səslərin əvəzlənməsi və onların distribusiyasının mühüm olduğu üzə çıxır. Fonem üçün o fakt mühüm və semiotik cəhətdən relevantdir ki, o, diferensial əlamətlər dəstidir. Səslərin kombinatorikası oyun mənasına malik ola bilər, çünki səs ardıcılığının dəyişməsi mənanı dəyişir. Bu, nitq səsləri səviyyəsidir. Fonemlərin kombinatorikası kəmiyyət deyil, keyfiyyət səciyyəsi daşıyır. Bu, diferensial əlamətlərin neytrallaşma və aktuallaşma səviyyəsidir. Oyun fonem səviyyəsində hədudlarında məna fərqləndirici əlamətlər olan müxtəlif oppozisiyaların aktuallaşmasına gətirib çıxarır. Məlum olduğu kimi, E. Benvenist dil nəzəriyyəsinə spesifik konfigurasiyalar yaradan struktur məhdudluq meyarı daxil edir¹. Sistem işarələrin birləşə bilməsinə məhdudluq qoyur. Bu, özü-özlüyündə sistem oriyentasiyası səciyyəsi daşıyır. Prinsipcə, burada biz universal kateqoriya ilə üzləşirik. Öz vahidlərinin əlaqələrini məhdudlaşdıraraq sistem təşkil olunmanın struktur

¹ Бенвенист Э. Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, с.23-24.

tiplərini yaradır. E.Benvenist bunu *spesifik konfigurasiyalar* adlandırır və dilçilikdə dilin *struktur*u kimi göstərilməyə başlayan həmin hadisənin mahiyyətini məhz bunda görür. Keçən əsrin görkəmli Azərbaycan dilçisi, frazeoloji vahidlər ilə frazeologiyaya aidiyyəti olmayan sabit birləşmələrin fərqləndirilməsi üçün struktur cəhətdən zəruri əlaqələr prinsipindən istifadə etmiş M.T.Tağiyevi¹ yada salmaq yerinə düşərdi. Sabit birləşmə nitqin deyil, dilin vahidirsə, o halda o yalnız məzmunun qloballığı ilə deyil, həm də sistem əlaqəsi ilə xarakterizə edilməlidir. Əhatəni sadə qonşuluq deyil, paradiqmal xarakter daşıyan realizasiya sxemi hesab edərək M.T.Tağiyev distribusiyaya və əhatənin fərqləndirilməsi üzərində israr edirdi. Sistem ilə əlaqə onun istənilən elementi üçün mühümdür və məhz bu əlaqə məhdudluq prinsipi əsasında spesifik konfigurasiyalar yaratdığından struktur əlaqə kimi müəyyən edilə bilər. Zaman dil kombinatorikasına məhz belə baxışların düzgün olduğunu göstərdi².

Dil oyunu və ya işarə kombinatorikası özünü sözün strukturunun təşkili səviyyəsində göstərir. Bu, ilk baxışda qohum dillərdə işarələrin təkamülü məntiqinə ziddir. Slavyan dillərində gözəllik / eybəcərlik antonimik semantikasının eyni bir söz çıxışına məşhur nümunə, məşhurluğuna baxmayaraq, izah olunmamış qalır. Əlbəttə, izahlar verilə bilər, lakin onların hamısı hipotez səciyyəsi daşıyacaqdır. Bundan başqa, şüuraltı olaraq istənilən dilçi işarənin ixtiyariliyi və şərtliliyi amilindən çıxış edir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu, qənaətbəxş sayıla bilməz. Filogenezdə işarənin ixtiyariliyi qətiyyən eyni bir işarələyənin antonimik qarşılaşdırılmasının lehinə arqument hesab edilə bilməz. Bu məsələyə və ümumiyyətlə, bu qəbildən olan suallara bəzi fəlsəfi fənlər, yaxud tarixi-müqayisəli dilçiliyin məntiqi-analitik bölməsi cavab verməlidir. Axı ulu dildə həqiqətən vahid işarələyəni antonimik cütüylün prototipi olmuşdursa, o halda problem işarələnlərin diametral şəkildə zidd ayrılmasının səbəblərinin axtarılmasıdır.

Birinci fəslin üçüncü bölməsi “Dil kodunun assimetriyası və oyun” adlanır. Burada qeyd olunur ki, linqvistik diskursda *dil oyunu* terminindən istifadə edərkən tədqiqatçılar bu gün belə adlandırılması qəbul olunmuş hadisənin nədən ibarət olduğunu yaxşı başa düşməlidirlər. Dil işarəsinin

¹ Тагиев М.Т. Глагольная фразеология современного русского языка. Баку: Maarif, 1966, с.50.

² Veysəlli F.Y. Azərbaycan tədqiqatçısı professor M.T.Tağiyevin dilçilik konsepsiyasına dair fikirlər // Azərbaycanda xarici dillər, 2008, № 1-2 (6), s.99-100.

asimetriyası bütün təbii dilləri xarakterizə edən qlobal hadisə kimi vaxtilə S.Kartsevskinin əsərlərində¹ qeyd olunmuşdur.

Dil kodunun asimetriyası hadisəsi diqqəti çoxdan özünə cəlb etmişdir. Əslində hələ F. de Sössür dildə psevdoişarələyənlər faktını göstərmişdi. Strukturalizmin banisinin işarə konsepsiyasına görə, işarə ikitərəfli mahiyyətdir, deməli, kod məkanında ifadə planı və məzmun planı riyazi cəhətdən hesablanı bilər. Lakin, F. de Sössürün göstərdiyi kimi, dilin real fəaliyyətini səciyyələndirən semiotik proseslər hesabdan üstün mövqedədir. Bir işarələyənlə iki və ya bir neçə işarələyənin uyğun gəldiyi psevdoişarələyənlər hadisəsi də buradan irəli gəlir. Burada biz artıq sözlərlə oynama ilə qarşılaşırıq, çünki işarələyənlər və işarələyənlər arasında balans açıq-aşkar pozulur. Prinsipcə, dil kodunun heterogenliyinin, yaxud dildə məzmun planı ilə forma planı arasında qeyri-sabit tarazlığın izahı “Ümumi dilçilik kursu”nun artıq elə bu fraqmentində vardır.

Sırf semiotik hadisə kimi kodun asimetriyasının, şübhəsiz, psixi kökləri vardır. Dil həm filogenetik, həm də funksional cəhətdən sosial fenomen olduğundan söhbət kollektiv psixikadan getməlidir. İşarə və işarələyənlərin qeyri-sabit tarazlığının dərin əsası bizim təfəkkürümüzün assosiativ xarakteridir. Lakin dilin sosial təbiəti eyni zamanda assosiasiyaların sosial xarakterini də əsaslandırır. Əslində məhz bu hal fərdi və ümumdil metaforaları arasında fundamental fərqi şərtləndirir. Digər tərəfdən, məhz bu aspekt dil kombinatorikası sahəsində koqnitiv analiz məntiqini şərtləndirmişdir².

¹ Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX- XX веков в очерках и извлечениях. Часть 2. М.: Просвещение, 1965, с.85-90.

² Barcelona A. On the plausibility of claiming a metonymic motivation for conceptual metaphor // A.Barcelona (ed.), *Metaphor and Metonymy at the Crossroads: A Cognitive Perspective*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003, p.31-58; Brugman C. and Lakoff G. Cognitive topology and lexical networks // S.Small, G.Cottrell and M.Tannenhaus (ed.). *Lexical Ambiguity Resolution*. San Mateo, CA: Morgan Kaufman, 1988, p.477-507; Cuyckens H., Zawada B. *Polysemy in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 2001; Cuyckens H., Dirven R., Taylor J. *Cognitive Approaches to Lexical Semantics*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2003; Fauconnier G., Turner M. *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. New York: Basic Books, 2002; Gibbs R., Steen G. *Metaphor in Cognitive Linguistics*. Amsterdam: John Benjamins, 1999; Hiraga M. *Metaphor and Iconicity. A Cognitive approach to analyzing texts*. Palgrave Macmillan, 2005; Jackendoff R. *Semantics and Cognition*. Cambridge, MA: MIT Press, 1983; Lakoff G. and Johnsen M. *Metaphors we live by*. London: The university of Chicago press, 2003.

Aparılmış analiz onu iddia etməyə əsas verir ki, bizə *dil oyunu* kimi məlum olan hadisə əslində semiotik sistemlər üçün xarakterik olan funksional xüsusiyyətdir. Bu xüsusiyyət bilavasitə işarə kombinatorikası ilə bağlıdır və onunla şərtlənir ki, təbii dilin işarələrinin az bir hissəsi saysız-hesabsız dilxarici mənalara ifadə etməyə xidmət edir. Deməli, kombinatorika ümumiyyətlə kodun sinonimi kimi qəbul edilə bilər. Dil oyununun mahiyyətinin izahı tipoloji baxımdan mühüm olan bəzi ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verir. Məsələn, fleksiyanın mövcudluğunun sintaqm həddlərində yerdəyişməyə daha çox imkan açdığı sintetik dillərlə müqayisədə analitik dillərin struktur xüsusiyyətləri onların “oyun” imkanlarını məhdudlaşdırır. İşarə kombinatorikası dilin bütün strukturundan keçir. O, özünü artıq fonem səviyyəsində göstərir, lakin burada o qədər də maraqlı görünməyə bilər. Əslində alınma olmayan sözlərdən ibarət lüğət fondu həmin kod üçün səciyyəvi olan fonem kombinatorikasının qanunauyğunluqlarını əks etdirir. Prinsipcə, həmin xarakter morphem kombinatorikasında da vardır. Məsələnin mahiyyəti ondadır ki, fonem və morphem səviyyəsində hər şey danışanların kommunikativ niyyətindən asılı olmayan semiotik reallığın özü kimi görünür. Filogenezdə, görünür, burada da danışan kollektivin üzvlərinin kommunikativ iradəsi iştirak edir. Dilin kombinator resursları baxımından maksimal şəkildə dərk edilmiş olan, əlbəttə, cinas yaradıcılığına istiqamətlənmiş intensivdir. Bu, oyun məkanında artıq düşünülmüş yaradıcılıqdır. Cinas, lətifə və fonem kombinatorikası arasında aralıq səviyələri metaforalar, frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və məsəllər təşkil edir. Aparılmış analiz bu səviyyələrdə dil oyunu prinsiplərinin təzahür qanunauyğunluqlarını üzə çıxartdı. Dil oyunu, yaxud bu şəkildə adlandırılan işarə kombinatorikası sistem səciyyəsi daşıyır, bu hadisə sistem xarakterlidir, heç də yalnız sintaktik xarakterli deyildir. Bu mənada dil oyunu dil normalarının formalaşması prosesi və dinamikasını xatırladır. Norma sistemin bütün yaruslarına necə nüfuz edirsə, eynilə kombinatorika da ontoloji səviyədə dil mexanizmini səciyyələndirir. Bu iki hadisə arasındakı paralel təsadüfi deyildir. Əksinə, o, semiotik reallıq kimi dilin dərin təbiətini əks etdirir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə “Rus və Azərbaycan dillərində metafora dil oyunu üsulu kimi” adlanır və iki bölmədən ibarətdir.

Bu fəslin birinci bölməsi “Rus və Azərbaycan dillərində heyvan adları ilə dil oyunu” adlanır. Burada qeyd edilir ki, slavyanlar və türklər

tarixən Şərqi Avropanın vahid regionunda yaşamışlar. Bu, xeyli dərəcədə məskunlaşma mühitinin və buna müvafiq olaraq bu mühit haqqında fikirlərin ümumiliyini şərtləndirmişdir. Bu bölmədə həmin etnosları əslində bütün tarixi inkişaf yolu boyu müşayiət etmiş heyvan adlarının leksik-semantik oyun səciyyəsi araşdırılır. Əlbəttə, belə heyvanlar arasında ən mühümü itdir. Rus dilində *собака* (“it”) sözünün əsas nominativ mənası belə müəyyən edilir: “köpəklər fəsiləsinə mənsub, canavara qohum olan, insanın mühafizə üçün, ovda, qoşquda (Şimalda), istifadə etdiyi ev heyvanı”¹. Sözlərin nominativ mənalari leksikoqrafların onların hansına üstünlük verməsindən asılı olaraq müxtəlif cür müəyyən edilə bilər, lakin müvafiq anlayışın məzmununu müəyyənləşdirən obyektiv göstəricilər mövcuddur. Fikrimizcə, Şimal üçün xarakterik olan “qoşquda istifadə edilmə” əlaməti “it” anlayışının məzmunu üçün təyinedici əlamət deyildir. “Köpəklər fəsiləsi” paradigmatında “it” anlayışının yerini müəyyən etmək üçün bir əlamətin – “ev heyvanı” əlamətinin göstərilməsi kifayətdir. Başqa sözlə, köpəklər fəsiləsindən yalnız it ev heyvanı sayılır. Deməli, onun definisiyasında iki əlamət təyinedicidir: “köpəklər fəsiləsi” və “ev heyvanı”. “Kiçik akademik lüğət”in (“Малый академический словарь” – МАС) müvafiq məqaləsində bu sözün hər ikisi konnotasiyaya malik daha iki mənası verilir. İkinci məna “söyüş” kimi qiymətləndirilir və buna müvafiq olaraq mənfi konnotasiya ilə səciyyələndirilir. Bu, kobud loru sözdür. Üçüncü, əksinə, müsbət konnotasiya ilə xarakterizə edilir və “təqdir və ya heyranlıq ifadəsi” kimi qiymətləndirilir.

Beləliklə, lüğət məqaləsi analizin bitkinliyi ilə seçilir. Bu işə bilavasitə sözün semantik təkamülünün məntiqilliyini əks etdirir. Maraqlıdır ki, əsas nominativ mənanın neytral xarakterinə baxmayaraq, bu sözün rüşeymində istər müsbət, istərsə də mənfi konnotasiya istiqamətində konnotativ inkişaf proqramı ehtiva olunur. İt insana xidmət edir, buna görə də təqdirə və nəvazişə layiqdir. Bununla bərabər, insanı qoruyarkən o, özgələrinə düşmənlik və qəzəb göstərir. Beləliklə, bu sözün nominativ mənasına biaksent konnotasiya qoyulmuşdur.

Müvafiq lüğət məqaləsində *собака* (“it”) sözü ilə sabit (standart) söz birləşmələri verilmişdir: *как собака, как собака на сене, как собак нерезаных, кошка с собакой, каждая собака, ни одна собака, вешать (всех) собак, гонять собак, собаку съест, вот где собака зарыта,*

¹ Словарь русского языка в 4-х томах. АН СССР. Институт русского языка. Том 4. М.: Русский язык, 1984, с.168.

*нужен как собака пятая нога, с собаками не сыщешь*¹. Bu standart ifadələrin hər birində itin rus xalqına məlum olan şəkildə bir əlaməti təqdim olunmuşdur. Bu əlamətləri saymaq olar. Son nəticədə it obrazı rus xalqının şüurunda bu ifadələrdəki kimi əks olunmuş və istifadə edilmişdir. *Как собака* (“it kimi”) ifadəsi mütləq səciyyə daşıyır, yəni burada it ilə müqayisəni qanunauyğun edən hərəkət və ya halın xarakterinə işarə olunmur. “Kiçik akademik lüğət”də qeyd olunur ki, bu söz birləşməsi “tamamilə, çox, qəti, çox güclü” mənası tələb edən sözlərlə işlənir². Məsələn, *устал как собака* (“it kimi yorulmaq”), *голодный как собака* (“it kimi ac olmaq”). Fikrimizcə, rus dilində bu söz birləşməsi ilə başqa konfigurasiyaları da mümkündür. Buna “qəzəb” və ya “kobudluq” əlamətinin realizasiya olunduğu *набрасываться как собака* (“it kimi cummaq”), *ругаться как собака* (“it kimi söy(üş)mək”) ifadələrini misal göstərmək olar. Darvaza üzərində yazılan *во дворе злая собака* (“həyətdə bəd it vardır”) formalı rus standartı ilə də müq. et.

Собака на сене (hər fən: “saman üzərində it”) ifadəsi “mühafizə” əlamətini reallaşdırır. Lakin bu əlamətin oyuna çevrilməsi ona gözlənilməz xarakter verir, çünki iti ona görə günahlandırırırlar ki, “o, yaxşı qoruyur”. Yaxşı qorumaq müsbət deyil, mənfi kimi qiymətləndirilir, yəni yaxşı qorumaqla nə özü yeyir, nə də başqalarına verir. Əslində bu ifadənin strukturunda it və saman təzadı da verilmişdir, yəni it hətta pis qorusa belə, saman yemir.

Как собак нерезаных (“at ilxısı, köpək sürüsü kimi”) çoxluq əlaməti bildirir və küçələrdə sülənən sahibsiz itlər mənzərəsini əks etdirən standart situasiyaya işarə edir .

Как кошка с собакой (“itlə pişik kimi”) ifadəsi öz əhatəsində *жить* (“yaşamaq, dolanmaq”) feilini nəzərdə tutur və etnosun yüzilliklərlə birgə yaşayışı boyu müşahidə etdiyi standart situasiyanı əks etdirir. Burada “qəzəb”, “yolagetməzlik” “pis” və bu kimi semalar reallaşır.

Каждая собака (“hər yoldan ötən”, hər fən: “hər it”) ifadəsi *ни одна собака* (hər fən: “heç bir it”) ifadəsi kimi “küçədə” koqnitiv əlaməti bildirir. Başqa sözlə, itlər burada “küçə”, yaxud “sahibsiz” əlaməti üzrə tanınır, lakin əlaqə əksinədir: əgər hər itdirsə (*каждая собака*), deməli, “yaxşı məlumdur”, əgər heç bir itdirsə (*ни одна собака*), deməli, “heç kim”dir.

¹ Словарь русского языка в 4-х томах. АН СССР. Институт русского языка. Том 4. М.: Русский язык, 1984, с.168-169.

² Yenə orada, s.168.

Беиать всех собак (söymək, təqsirləndirmək) ifadəsi “təqsir”, “qəbahət hərəkət” əlaməti bildirir. *Собаку съест* frazeologizmi frazeoloji birləşmədir, ona görə də “собака” konseptini heç bir müəyyən koqnitiv əlamətlə əlaqələndirmək mümkün olmur. *Вот где собака зарыта* (“əsl mətləb buradadır”) frazeologizminə gəldikdə isə, burada aktual olan it deyil, nəyin basdırıldığı, yəni gizlədildiyidir. Bu frazeologizmin strukturunda *собака* sözü boş elementdir və əslində fakultativdir. Onun yeri sabitdir, lakin funksional cəhətdən relevant deyildir.

Нужен как собаке пятая нога (“itə beşinci ayaq lazım olan kimi”) ifadəsi topos, yəni itin dörd ayağı olması faktının şübhəsizliyi üzərində qurulmuşdur. Ritorik sualda ehtiva olunan mübaliğə elementi də bununla bağlıdır. Nəhayət, *с собаками не сыщешь* (“it ilə də tapmazsan”) ifadəsi “axtarış” əlamətini reallaşdırır.

Bundan başqa, “Kiçik akademik lüğət”də *собачий* sifətində metaforik mənalar göstərilir. Burada iki nominativ mənadan sonra üçüncü – “çox ağır, dözülməz” mənası verilir, dördüncü mənənin isə “bəzi söyüş xarakterli ifadələrin tərkibində” ehtiva olunduğu qeyd edilir. Bu lüğət *собачий* sözünün beşinci mənasını da göstərir: “botanika və zoologiyaya aid bəzi adların tərkib hissəsi kimi; собачий лук, собачья петрушка”¹. Məqalənin sonunda “iti iybilmə qabiliyyəti” mənasında *собачий нюх* (“it kimi iy bilmək”) frazeologizmi verilir². Bu frazeologizmin strukturu şəffafdır. Görünür, burada *нюх* (“duyğu, iybilmə; duyğu qabiliyyəti”) koqnitiv əlaməti realizasiya olunur.

“Kiçik akademik lüğət”də *собачить кого* “söymək” və *собачиться* “söyüşmək” feilləri də qeyd olunmuşdur. Deməli, rus xalqının şüurunda *собака* sözü “söyüş” ilə də assosiasiya olunur.

Beləliklə, “собака” konsepti rus şüurunda “qəzəb, kin”, “mühafizə”, “müdafiə”, “əzizləmək”, “tüklərini tumarlamaq, “qoxu”, “söyüş”, “güclü, bərk”, “çox”, “səfillik”, “axtarış”, “çox ağır”, “dözülməz”, “iti iybilmə qabiliyyəti”, “qoxu”, “söymək”, “söyüşmək” kimi əlamətlərlə assosiasiya olunur. Semalara gəldikdə isə, onlar, əlbəttə, daha çoxdur, lakin aparılan analiz prosesində bizim üçün mühüm olan sözün mənasını strukturlaşdıran semalar deyil, konseptin koqnitiv əlamətləridir. Göstərilən bu əlamətlər rus dilində *собака* sözü və onun törəmələri ilə dil oyununu izləməyə imkan verir.

¹ МАС, т.4, с.169.

² Yenə orada.

Rus dilindəki *собака* sözünün Azərbaycan dilində ekvivalenti *it* sözüdür. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün iki mənası göstərilmişdir. Birinci mənaya belə definisiya verilir: “Canavar, tülkü kimi heyvanların mənsub olduğu yırtıcı məməli heyvanların xüsusi fəsiləsinə mənsub ev heyvanı”¹. İkinci mənə məcazi mənə kimi qiymətləndirilir və belə müəyyənləşdirilir: “Bədxasiyyət, acıdil, davakar, söyüşkən, rəftarsız adam haqqında (çox zaman “kimi” qoşması ilə işlənir”. Qeyd olunduğu kimi, ikinci mənada həmin söz söyüş kimi də işlədilə bilər². Beləliklə, rus dilindəki *собака* və Azərbaycan dilindəki *it* sözünün semantik strukturu Azərbaycan dilindəki ekvivalentdə nəvaziş və bəyönmə və ya heyranlıq semantikasının olmaması ilə fərqlənir. Azərbaycan dilində bu söz həm də strukturunda koqnitiv cəhətdən mühüm əlamətlər dəstəsinin reallaşdığı sabit söz birləşmələrinin bütöv paradiqmasını yaradır. Bu əlamətlər, rus dilində olduğu kimi, “it” konseptinin heyvanla əlaqəsini formalaşdıran sabit assosiativ körpülər yaradır. Bundan başqa, bu əlamətlər Azərbaycan dilində *it* işarəsinin özünün dil oyununa çevrilməsi üçün əsas kimi çıxış edir. Lüğət məqaləsində *it* sözünə müvafiq işarədən sonra bu sözün komponent kimi çıxış etdiyi frazeoloji vahidlər nümunə göstərilir. Onların əksəriyyəti özündə azərbaycanlı şüurunda “it” konseptini səciyyələndirən və nitqdə bu sözlə müvafiq oyuna imkan verən azı bir koqnitiv əlamət ehtiva edir. Standart və sabit əlaqələr lüğətlərdə təsbit olunur və uzual kimi qiymətləndirilir. *İt* sözü ilə yaranmış ifadələrin siyahısı *it də getdi, ip də frazeologizmi* ilə başlayır. Əlbəttə, bu frazeologizmin semantik strukturunda komizm elementi iştirak edir, yəni *it* getdi, amma heç olmasa, *ip* qalaydı, *it* onu da apardı. Bu cür komik effekt mübalığəyə yönəlmişdir, yəni “hər şey əldən çıxdı, bütünlüklə əldən çıxdı”. Lakin bu ifadənin tərkibində standart situasiya əks etdirən tamamilə neytral koqnitiv əlamət də vardır: *iti xaltada saxlamaq*. Bu, şüurun özünəməxsus standartıdır və ona görə də söhbətin hansı ipdən getdiyini aydınlaşdırmağa ehtiyac yoxdur.

İt dəftərində adı yoxdur, yəni “hətta *it* dəftərində də adı yazılmayıb, heç yerdə adı çəkilmir, onu heç kəs tanımır”. Əlbəttə, burada da mübalığə elementi vardır, lakin bu halda da söz oyunu üçün şərait yaradan real əsas mövcuddur. Ola bilsin ki, itlər üçün də qeydiyyat olmuşdur. Onlar qeydə alınmasalar da, kəndin sakinləri öz itlərini tanıyırmışlar. Əlamət ilə söz oyunu üçün mühüm olan cəhət itlərin, elə başqa heyvanların da tanın-

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.606.

² Yəni orada.

masıdır. Elə kənd sakinləri vardır ki, hətta hansı toyuğun kimin olduğunu da bilir.

İt günü çəkmək (yəni “it əzabı çəkmək”). Bu assosiasiya bizə rus dilinin müvafiq paradiqmasından tanışdır. Bu halda da assosiativ əlamət kimi “həyatın ağırlığı” çıxış edir. İnsanın ağır həyatı ilə itin adı həyatının əlaqələndirilməsi həm rusların, həm də azərbaycanlıların mental və ya etnomen-tal standartına çevrilmişdir.

İt kökündə, it günündə, it diriliyində ifadələri iki mənada verilir: birinci mənə “açınacaq, pinti, çirklə zahiri görkəm”, ikinci isə “yorulmuş, diltxor, əldən düşmüş”¹ kimi müəyyənləşdirilir. Rus dilində bu assosiasiyalara birbaşa uyğunluq yoxdur. Lakin bu dildə Azərbaycan dilindəki həmin ifadələrlə assosiativ səviyyədə əlaqəli olan *шелудивный пес* (“qotur köpək”) ifadəsi vardır.

İt ilində ifadəsinin rus dilində qarşılığı yoxdur, deməli, rus şüurunda itin qədimliklə assosiasiyası da yoxdur. Əlbəttə, indi Azərbaycan dilində də belə assosiasiya yoxdur, lakin o, nə vaxtsa mövcud olmuşdur. Belə ifadənin yaranmasına da elə o, əsas vermişdir.

İt yiyəsini tanımır frazeologizmi hər itin öz sahibini tanıdığı standart situasiya bildirir. Mübaliğənin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “hətta itin də öz sahibini tanımadığı situasiyalar mümkündür”.

İtdən alıb itə vermək və *itdən əskik eləmək* ifadələri it obrazı üçün adi koqnitiv əlaməti reallaşdırır. Bu frazeologizmlər sinonim kimi verilsə də, onların obrazlı əsasları müxtəlifdir. Deməli, onlarda müxtəlif koqnitiv əlamətlər reallaşır. Birinci ifadədə (*İtdən alıb itə vermək*) “qəzəb”, ikincidə (*itdən əskik eləmək*) isə “alçaqlıq”, “əclafıq” mənası reallaşır. *İtdən biabır etmək* ifadəsi də eyni mənaya malikdir². Bu ifadənin strukturunda həm də “əclafıq” koqnitiv əlaməti əks olunmuşdur, yəni azərbaycanlıların şüurunda “it” konsepti sabit şəkildə əclafıq ilə assosiasiya olunur.

İtin sözünü demək və *itə dönmək* frazeologizmlərinin strukturunda “qəzəb, hiddət, qeyz” əlamətləri reallaşır. Doğrudur, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndəki şərhə görə, bu iki frazeologizm mütləq sinonimlərdir. Əslində isə, əlbəttə, bu, belə deyildir. *İtin sözünü demək* frazeologizmi rus dilindəki *собачить*, yəni “abrını almaq” sözünün tam ekvivalentidir, *itə dönmək* isə “it kimi olmaq, itə çevrilmək” mənasında işlənir. Belə meta-morfoza “ağılsızlıq etmək, it kimi hamının üstünə atılmaq” mənası verir.

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.606.

² Yəni orada, s.607.

Birinci birləşmənin semantikasında konkret olaraq kimisə söymək aktualdırsa, ikincidə mühüm əlamət insanın belə vəziyyətdə konkret olaraq kiminsə deyil, hamının üstünə cumması mühümdür. Deməli, o, kimi isə söymür, heç kim də onu açıqlandırmır, bu, onun təbiətidir, olduğu haldır.

İtin dilini bilir. Burada it insan üçün əlçatmaz olan başqa dünyanın simvolu kimi çıxış edir. Həmin dünyanın xüsusiyyətləri haqqında bilmək fikrində bilavasitə ekspressivliyə xidmət edən mübaliğə ehtiva olunur. *İt* sözündən oyun kimi işlənməsinə gəldikdə isə, o, birmənalı şəkildə insan üçün əlçatmaz olanın əlaməti kimi çıxış edir. Həmin işarənin bu cür işlədilməsi Şərqi mifologiyasındakı quş obrazını xatırladır. Süleyman peyğəmbərin quş dili bilməsi və s. ilə müq. et.

İtin diş, motalın dərisi ifadəsində it simvolunun işlənməsi tamamilə fakultativdir, lakin aydındır ki, burada motivasiya vardır. Bu ifadənin aktual mənasından çıxış etsək, “it” konsepti burada koqnitiv baxımdan heç bir mənalı əlamət reallaşdırmır. Lakin obrazlı əsas nəzərə alsaq, o halda dil daşıyıcısının şüurunda pendir motalından tutmuş it obrazı canlanır. Situasiya standart səciyyə daşıyır, lakin ifadənin strukturunda həmin standartdan yox, insanın həm itə, həm də pendirə laqeydliyi istifadə olunur. Məhz bu mənada it obrazı pendir motalı obrazı kimi fakultativdir.

İtin sözünü demək “bərk söymək, kiməsə nalayiq sözlər demək” mənası bildirir, burada it obrazında “rəzil varlıq” təcəssüm olunur. İmplit şəkildə bu ifadənin strukturunda “hər şeyi etməyə yol verilməsi” əlaməti reallaşır, yəni itlə istənilən şəkildə davranmaq olar. Azərbaycan dilində *it* sözü özündə bütün bu konnotasiyaları əks etdirir.

İtinə tök ifadəsi dərin qatda standart məişət situasiyası ifadə edir. Nəsə artıq, izafi olanda (hər hansı ərzaq məhsulundan) ondan itlərə də verirlər. Deməli, “it” konsepti burada vasitəli şəkildə “bolluq” əlamətini reallaşdırır.

İtlə çıxarmaq (qovmaq) ifadəsinin strukturunda “it” konsepti üçün əsas koqnitiv əlamət – “qəzəb”, “aqrressivlik”, “hücum” əlaməti reallaşır. Bu frazeologizm “kimi isə söyüslə, təhqirlə qovmaq” mənası ifadə edir¹.

İtlə pişik kimi (dolanmaq) frazeologizmi rus dilindəki *жить как кошка с собакой* ifadəsinin tam ekvivalentidir. Burada ev heyvanları aləmindən standart situasiyanın reallaşdığını demək olar. Deməli, müvafiq standart həm rus, həm də azərbaycanlı təfəkkürünü səciyyələndirir. Frazeologizmin strukturunda əsas koqnitiv əlamət kimi “yolaqetməzlik” əlaməti

¹ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərqi-Qərb, 2006, s.606.

reallaşır. Dolayısı ilə, əlbəttə, “ağressiya” əlaməti də təqdim olunmuşdur, həm də “ağressiya” it obrazı ilə assosiasiya olunur.

Başına it oyunu açmaq (gətirmək) ifadəsində *it* sözü gücün, gərginliyin həddini təcəssüm etdirir və bu gərginlik neqativliklə əlaqələnilir. Burada çətin ki, dünyanın Azərbaycan dil mənzərəsində “it” konseptinin hansısa bir koqnitiv əlaməti reallaşsın. Lakin “neqativ gərginlik” assosiasiyası özü Azərbaycan dilində *it* sözü ilə hər cür dil oyununa imkan verir.

Kimin iti tutub ifadəsinin strukturunda *it* sözü qəzəb, ağressiya bildirir. Bu frazeologizm “niyə belə özündən çıxmısan?” mənasında işlənir. Deməli, burada “it” konseptinin əsas koqnitiv əlamətlərindən biri reallaşır.

Nə itim azıb? frazeologizmi də standart situasiya əks etdirir. Bəzən it itir, sahibi isə onu axtarır, yəni narahatlıq keçirir. Bu frazeologizm “mənə nə dəxli var” mənasında işlənir.

Maraqlıdır ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin müəllifləri it komponentli sabit söz birləşmələrinin və frazeologizmlərin siyahısına geniş yayılmış *it kimi* ifadə-komparativini daxil etməmişlər. Fikrimizcə, bu ifadə həmin paradıqmada mütləq səciyyə daşıyır və it obrazı nümunəsini və buna müvafiq olaraq dil daşıyıcılarının həmin presedent fenomenlə tanışlığını nəzərdə tutur. Məhz bu, *it* sözünün mütləq mövqedə işlənməsini mümkün edir. O, başqa məsələdir ki, bütün frazeoloji vahidlər kimi, *it kimi* ifadəsi də öz əhatəsi ilə səciyyəyə malikdir. Beləliklə, müasir azərbaycanlıların şüurunda *it kimi* ifadəsi müəyyən hərəkətlərin adları ilə vahid konfigurasiyada uyğun gəlir. Məsələn, *it* sözünün “qəzəb”, “hürmə / söyüş”, “ağressiya / cumma” mənaları ilə assosiasiya olunduğu *it kimi danışmaq*, *it kimi adamı qapmaq* *it kimi özünü aparmaq* konfigurasiyaları tamamilə sabitdir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində *it* sözü məcazi mənada işlənmənin geniş spektrinə malikdir. Bu məcazi mənalar əsasən mənfi konnotasiya ilə xarakterizə edilir. Azərbaycan dilində itə və buna müvafiq olaraq assosiasiya əsasında insana mülayim münasibət ifadəsi yoxdur. O da maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində *it kimi sadıq* sabit konfigurasiyası qeydə alınmamışdır. Aparılmış analiz, əsasında *it* sözünün oynana bildiyi aşağıdakı koqnitiv əlamətləri fərqləndirməyə və sistemləşdirməyə imkan verir: “yurtçılıq”, “pislik”, “qəzəb”, “söyüşkən”, “savaşmaq”, “zəncirdə/kəndirdə tutmaq”, “alçaqlıq”, “əcləfliq”, “çətin, dözülməz şəkildə yaşamaq”, “döyülmüş”, “qırılmış”, “qədimlik”, “ağressiya”, “özgə”, “çox”, “yolagetməzlik”, “quduzluq”, “itmək” və s.

Собака və *it* sözlərinin müqayisəsi göstərir ki, rus və Azərbaycan dillərində bu sözlərlə oyunun motivasiyası əsasən identik səciyyə daşıyır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, rus dilində itə münasibətdə nəvaziş motivi daha qabarıqdır, Azərbaycan dilində isə bu yoxdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hər iki dildə *it* konsepti özünü heç də yalnız yuxarıda göstərilmiş sözlərdə reallaşdırmır. Məsələn, rus dilində konnotasiya nöqtəyi-nəzərindən *nəc*, Azərbaycan dilində isə *köpək* sözü çox aktivdir. Tədqiqatın vəzifələrinə “it” konseptinin verballaşması üsullarının müəyyən edilməsi daxil edilmədiyindən burada araşdırmaya bütün paradigma cəlb olunmur. Tədqiqatın məqsədi əsas nominasiyalar, bu halda isə heyvan adları ilə söz oyunu üsullarını aşkar etmək və qarşılaşdırmaqdır. Hər halda qeyd etmək maraqlıdır ki, rus dilində *nəc* sözü *собака* sözündən birmənalı şəkildə mənfi konnotasiya ilə fərqlənir. Məsələn, MAC sözün “öz hərəkətləri ilə nifrət və narazılıq doğuran insan haqqında” konnotasiyasını qeyd edir¹. Azərbaycan dilində *köpək* sözü əsas nominativ mənasında *it* sözünə tam identikdir. İkinci mənada o yalnız söyüş kimi işlənmişdir². Maraqlıdır ki, yuxarıda artıq qeyd olunduğu kimi, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin tərtibçiləri geniş yayılmış *it kimi* ifadəsini təsbit etməmişlər, lakin *köpək* sözünə aid məqalədə *köpək kimi*³ sabit söz birləşməsini göstərmişlər. Məqalənin müəlliflərinə görə, həmin söz birləşməsi yalnız bir mənə ifadə edir: “yaltaq”. Bir cəhət də maraqlıdır ki, lüğətdə nəyə görə *köpək kimi* ifadəsi frazeologizm kimi deyil, sabit birləşmə kimi təqdim edilmişdir. Adətən lüğətlərdə sabit müqayisələr frazeologizm kimi verilir. Bu lüğətdə isə *köpək kimi* birləşməsi kvadrat işarəsi ilə göstərilmişdir, ona görə də sabit söz birləşməsi kimi qiymətləndirilir. Frazeoloji vahidlər, bir qayda olaraq, lüğət məqaləsinin sonunda romb işarəsilə təqdim edilir.

Aparılmış analiz rus dilindəki *собака* və Azərbaycan dilindəki *it* sözlərinin oyun strategiyalarının bütövlükdə identik olduğunu müəyyənləşdirməyə imkan verir. Müqayisənin əsasında başlıca olaraq “qəzəb” əlaməti durur. Təsədüfi deyildir ki, bəd olmayan iti azərbaycanlılar “yalaq”, yəni “yaltaq”, “qabyalayan” adlandırırlar. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, kollektiv şüuru *it* obrazı ilə bir-birinə bağlayan əsas assosiasiya “qəzəb” koqnitiv əlamətidir. Bundan başqa, *it* ilə assosiasiya əsasında onu lazımcına bəd etmək zərurəti kimi şüur modulları da mövcuddur. Məsələn, qəbul olunmuşdur ki, küçüklərin qulaqları kəsilməlidir.

¹ MAC, т.3, с.113.

² Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.758.

³ Yəni orada.

İkinci fəslin birinci bölməsində həmçinin *кот/кошка, корова, бык, козел, петух* sözləri və onların Azərbaycan dilində qarşılıqları (müvafiq olaraq “pişik”, “inək”, “öküz”, “keçi”, “xoruz”) təhlil edilir. Analiz edilən dillər arasında mühüm fərq rus dilində cinsi fərqlərinin olması, Azərbaycan dilində isə olmamasıdır. Aparılmış analiz göstərdi ki, rus dilində sözlərlə cins əlamətlərinə görə oyun böyük rol oynayır. Analizə cəlb edilmiş jarqon və söyüş leksikası materialları təsdiq edir ki, hazırda rus dilində heyvan adlarının semantik təkamülü söyüş istiqamətində gedir. Azərbaycan dilində bu meyil müşahidə edilmir. Bundan əlavə, tədqiqat onu deməyə əsas verir ki, XX əsrdə rus dili kobud loru leksikasının alınması baxımından Azərbaycan dilinə təsir göstərə bilmişdir. Azərbaycan dilinin lüğətlərində bu sözlər təsbit edilməmişdir, lakin *козел* (“keçi”), *петух* (“xoruz”), *шакал* (“çaqqal”) tipli jarqonizmlər müasir Azərbaycan nitqində çox işləkdir.

İkinci fəslin ikinci bölməsi “Bitki adları bildirən sözlərlə oyun” adlanır. Burada qeyd edilir ki, bitkilər istisnasız olaraq bütün etnik kollektivlərin həyatında əsaslı rol oynayır. Ona görə də həm ümumi, həm də xüsusi adlar dil oyununda fəal iştirak edir. Lakin normativ lüğətlər konseptlərin ən mühüm koqnitiv əlamətlərini heç də həmişə qeydə almır. Məsələn, “Kiçik akademik lüğət”də verilmiş definisiyada işarə ilə semantik oyun üçün əsas ola bilən heç bir əlaməti göstərilmişdir. Belə frazeologizmlər misal gətirilir: *родословное дерево* və *за деревьями леса не видеть*¹. Birinci frazeoloji vahidin semantik strukturunda, çox güman ki, *дерево* (“ağac”) konseptinin əsas koqnitiv əlaməti təqdim olunmuşdur: *разветвление и рост* (“şaxələnmə və böyümə”). İkinci frazeoloji vahidin strukturunda əslində həmin konseptin heç bir əlaməti yoxdur, burada ağacların sıxlığı göstərilmişdir, lakin bu əlamət müstəsna olaraq *лес* (“meşə”) konseptinin səciyyəvi əlaməti fonunda reallaşır. *Дерево* (“ağac”) konseptinin ən mühüm koqnitiv əlaməti “Rus söyüş lüğəti”ndə («Словарь русской брани») qeydə alınmışdır: *грубый, некультурный человек* (“kobud, mədəniyyətsiz adam”)². Çox maraqlıdır ki, ümumiyyətlə, həmin lüğət insanın mədəniyyətsizliyi ilə bağlı mənanı təsbit edir.

“Gənclər slengi lüğəti”ndə («Словарь молодежного сленга») *дерево* (“ağac”) sözü iki mənada verilir. Birinci mənə “Söyüş lüğəti”ndə verilmiş mənə ilə əlaqəlidir: “недалекий, глупый провинциал” (“dar düşüncəli,

¹ МАС, т.1, с.389.

² Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Словарь русской брани. СПб.: «Норинт», 2003, с.117.

qanmaz əyalət adamı. İkinci məna: «Арм. Дневальный»¹ (hərb. “növbətçi”). Bu məna zahiri assosiasiyalar üzərində qurulmuşdur; növbətçi adətən tumbanın yanında dayanır, buradan da həmin zarafatyana ad yaranmışdır. “Qanmaz əyalət adamı” və “kobud, mədəniyyətsiz adam” mənalarına gəldikdə isə, onlar, prinsipcə, bir-birinə uyğun gəlir. «Провинциал» (“əyalət adamı”) sözü və anlayışı rus şüurunda, ümumiyyətlə, “kobudluq, cahillik, mədəniyyətsizlik” kimi əlamətlərlə assosiasiya olunur.

Maraqlıdır ki, rus dilində ağaca yalnız müsbət münasibət deyil, həm də yüksək mənəvi dəyərləndirmə kimi Bibliya ənənəsi əks olunmamışdır. Məsələn, L.M.Qranovskaya yazır: “Ağaca sitayiş yer üzərində ən qədim kultlardan biridir. Belə bir inam geniş yayılmışdı ki, ağacların özündə güc və ağıl vardır. Bütpərəstlər ağacı Kainatın bir növ səmaya nərdivanı təcəssüm etdirən oxu hesab edirdilər < . . . > Ağac kainatın oxu hesab olunurdu və allaha bərabər tutulurdu”².

Azərbaycan dilində *ağac* sözü dörd mənada işlənir. Birincisi əsas nominativ mənadır, ikinci və üçüncü mənalar metonimiya, dördüncü məna uzunluq üzrə assosiasiya əsasında yaranmışdır. 6-7 kilometrə bərabər olan Qədim Azərbaycan ölçüsü belə adlanırdı. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün iştirak etdiyi üç frazeoloji vahid göstərilir: *ağaca dönmək*, *ağac-ağaca qoymaq (gəlmək)*, *uruq ağacı*³. *Uruq* sözü Azərbaycan dilində “ailə, qəbilə” mənasını bildirir. Müvafiq olaraq *uruq ağacı* “şəcərə”, yaxud “nəsil şəcərəsi”, “nəsil ağacı” mənalarında işlənir. Birinci frazeoloji vahidin strukturunda hərəkətsizlik, donuxma əlaməti söz oyununa əsas verir. Burada rus dilindəki *депешо* sözünün jarqon mənaları ilə nisbi əlaqəni izləmək olar. Məsələn, “hərəkətsizlik” mənası “dar düşüncəli” mənasına uyğun gəlir. İkinci ifadə əslində metonimiya üzərində qurulur. Burada *ağac* sözü “çubuq” mənasında işlənir. Bu frazeologizm “çubuqla dava etmək” mənası ifadə edir.

Analiz belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, rus və Azərbaycan dillərində “ağac/ дерево” konseptinin inkişaf üçün ümumi semaları vardır. Azərbaycan dilindəki uzunluq ölçüsü seması istisnalıq təşkil edir. Maraqlıdır ki, hər iki dildə ağac obrazının müsbət qiymətləndirilməsi müşahidə edilmir. Doğrudur, hər iki dildə bu obraz ailə, nəsil, əcdadların irsi ilə assosiasiya

¹ Никитина Т.Г. Молодежный сленг: Толковый словарь. М.: «Астрель», 2003, с.151.

² Грановская Л.М. Растительный мир Библии. Краткий словарь. Баку: Мутарджим, 2015, с.29.

³ Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s.54.

olunur, lakin nəsil şəcərəsi simvolunun özü beynəlmiləl səciyyəlidir, o, bütün xalqlarda vardır. Azərbaycan dilinə gəldikdə isə, ərəb dilindəki *şəcərət(un)* (شجرة) sözünün törəməsi olan *şəcərə* sözü burada işləkdir. Ərəb etimonu “ağac”, Azərbaycan dilində ondan törəmə olan *şəcərə* isə “nəsil ağacı” mənası bildirir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, belə alınmanın mövcudluğu türk zəminində oxşar simvolikanın yaranmasının mümkünlüyünü inkar etmir.

İkinci fəslin bu bölməsində *цветок* hiperonimi və onun Azərbaycan dilində qarşılığı analiz edilir. Burada ümumbəşər şüurunu səciyyələndirən fundamental simvolları təmsil edən *poza* (“qızılgül”) və *dyb* (“pələd”) kimi fitonimlər araşdırılır. Həmçinin V.M. Oqoltsevin «Словарь устойчивых сравнений русского языка» lüğəti üzrə rus mentaliteti üçün müqayisə obyektini kimi çıxış edən fitonimlərin sistemli analizi aparılır. Onlar Azərbaycan dilindəki qarşılıqları ilə kontrastiv şəkildə tədqiq edilir. İstər heyvan adları, istərsə də bitki adları bu fəsildə seçilərək istifadə olmuşdur. Hər iki halda aparılmış analiz onu deməyə əsas verir ki, rus dilində sözlərlə oyun Azərbaycan dili ilə müqayisədə xeyli intensivdir. Həm də, görünür, rus dilində dil oyununun istiqaməti əsasən somatizmlərin nalayiq şəkildə mənalandırılması ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, bu sahədə mənalar və mənə çalarlarının xüsusi zənginliyi qeyd olunur.

Dissertasiyanın **üçüncü fəsl** “Rus və Azərbaycan dillərində sintaqm səviyyəsində söz oyunu” adlanır.

Bu fəslin birinci bölməsi “Söz oyunu əsasında yaranmış uzual sintaqmlar” adlanır. Belə ad hətta definisiya hesab oluna bilər, çünki atalar sözləri və paremioloji vahidlər termininə uyğun gəlir. Burada atalar sözləri materiallarının unikalığı onunla izah edilir ki, xalq təfəkkürü hətta ən dərin və məzmunlu təcrübənin də ifadəsilə məhdudlaşmır. Mühüm olan odur ki, dərin fikir qeyri-adi şəkildə ifadə olunsun. Ola bilsin ki, fikrin ifadəsinin qeyri-adiliyi və oyun xarakterli olması onun yadda saxlanılmasına kömək edir. Sintaqmın aydınlığı, bəzən də paradoksallığı sırası dil daşıyıcısına güclü şok təsiri göstərir və nəticədə ifadə yadda qalır. Aydındır ki, oyun sintaqmlarının yaradıcısı kimi kollektiv, yaxud xalq təfəkkürü haqqında danışarkən biz bəzi şərtləklərə yol veririk. İfadənin müəllifi nə qədər unudulmuş olsa da, istənilən xalq deyimi adresant nöqtəyi-nəzərindən deyil, adresat baxımından xalq deyimi hesab edilir. İfadənin müəllifi, şübhəsiz, vardır, lakin insan ömrü qısa olduğundan onun adı qanunauyğun olaraq unudulmuşdur, xoşa gələn sözlər isə qalır və xalqın yaddaşında yaşayır. Onlar formaca dəyişə, başqa variantda işlənə, lakin bu zaman məzmununu,

formal invariantını və funksional təyinatını saxlaya bilər. Romalıların dediyi kimi, *ars longa, vite brevis* (“Həyat qısa, incəsənət isə uzunömürlüdür”). Atalar sözlərinin xəlqiliyi ondadır ki, yerində və zamanında deyilir. Fikrin dərinliyi formanın orijinallığı ilə birləşmədə onu artıq kollektiv təfəkkür faktına çevirir. Orijinallıq özü isə ən müxtəlif münasibətlərdə üzə çıxır. Yuxarıda verilmiş latın atalar sözündə o, qarşıqoymaya gətirib çıxarır. Antitezanın özünün qeyri-adiliyi ondadır ki, həyat orada haqqında deyilməyən incəsənətə qarşı qoyulur, incəsənət əbədidir, hərfi mənada uzundur (*longa*), çünki həyat qısadır (*brevis*). Başqa bir latın atalar sözü – *dura lex, sed lex* orada *lex* sözünün təkrarı üzərində qurulmuşdur. Əslində fon informasiyası olmasa, bu təkrar atalar sözünü mənadan məhrum edir. Qısa *sed lex* formulu qanun haqqında təsəvvürün bütün həcmi aktuallaşdırır. Beləliklə, atalar sözünün strukturunda mühüm olan onun tək cə dəyərli xalq təcrübəsini ifadə etməsi deyil, həm də poetik olmasıdır. Görünür, iddia etmək olar ki, atalar sözləri xalq poeziyasının müəyyən janrıdır. Atalar sözləri janrı üçün müxtəlif aspektlərdə reallaşan söz oyunu səciyyəvidir. Atalar sözlərinin strukturunda təkrar, antiteza (qarşı qoyulama), qafiyə kimi oyun üsulları fərqləndirilir. Qafiyə təkrara əsaslanır, lakin atalar sözünün qurulması mexanizminin özü qafiyə ilə leksik təkrarın fərqləndirilməsini tələb edir. Atalar sözünün strukturunda qarşı qoyulma semantik cəhətdən relevant ola bilər, lakin onun sırf formal olması da mümkündür. Sintaqmanın strukturunda eyni zamanda qafiyənin ritminin də təmin olunmasına xidmət edən ən bariz formal təkrarlardan biri səs tərkibləri təxminən eyni olan adların təkrarıdır. Söz-adlarla belə oyun eyni zamanda xeyli komik effekt yaradır. Azərbaycan pəremiologiyasında bu qrupa *Əli* və *Vəli* adları ilə yaranan atalar sözlərini aid etmək olar. Bu adların iştirak etdiyi ən işlək nümunə *Əli aşından da olmaq, Vəli aşından da* atalar sözüdür. “Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti”ndə bu atalar sözü ilkin formada deyil, birinci şəxsin cəm formasında verilmişdir: *Əli aşından da olduq, Vəli aşından da*¹. Əslində bu sintaqmanın semantik-struktur xüsusiyyətləri onun atalar sözü deyil, məsəl olduğunu göstərir. Onun məntiqi əsasında mühakimə yoxdur, əksinə, bu ifadə funksional cəhətdən nidalarla eynidir. Burada subyektin Əlinin də, Vəlinin də aşından məhrum olduğuna təəssüf ifadə edilir. İşarə oyunu baxımından bu ifadənin strukturu şəffaf səciyyə daşıyır. Bir tərəfdən söz oyunu *Əli* və *Vəli* sözləri-

¹ Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca-rusca, rusca-Azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Təhsil, 2009,

nin korrelyasiyası üzərində qurulur, digər tərəfdən isə burada həm *aş* sözü, həm də *da/də* bağlayıcısı təkrar olunur.

Beləliklə, atalar sözlərinin strukturunun qurulmasının mühüm üsulu kimi qarşı qoyulma çıxış edir. Əlbəttə, atalar sözünün elementar strukturu cütlərkibli cümlənin strukturu kimidir. Məsələn, «*Жить – богу служить*»¹ (“Yaşamaq Tanrıya qulluq etməkdir”). Əsasında məntiqi mühakimənin durduğu bu struktur A – B sxeminə uyğun gəlir. Söhbət atalar sözündən gedirsə, onun əsasında həmişə subyekt-predikat sxemi dayanır. O, bu sxemə əsaslanma və əlavə elementlərlə genişlənmə bilər. Bu halda işarə kombinasiyaları kodun qrammatik qaydalarına müvafiq olur. Analitik dillərdə bu, frazanın qurulması, sintetik dillərdə isə fleksiyalarla oyundur. Məsələn, *Грозную тучу бог пронесет*² ifadəsi *Тучу бог пронесет*, yaxud *Тучи бог приносит* formasında da ola bilər. *Туча* (“qara bulud”) sözü özü müəyyən təhlükə bildirir, ona görə də *грозная* (“qorxunc”) sözü interpretasiya üçün əsas verir. Güman etmək olar ki, “qara buludları” (“тучи”) həyatda insan müstəqil şəkildə dəf edir, lakin qorxunc qara buludları («грозные тучи») tanrı sovuşdurur.

Mürəkkəb cümlənin tərkibində qarşı qoyulma o zaman ola bilər ki, bu cümlələrin hər birinin strukturunda mərkəzi rol oynayan konseptlər bir-birinə müvafiq olaraq qarşı qoyulmuş olsun. Məsələn, *Человек предполагает, а бог располагает* “Sən saydığını say, gör fələk nə sayır” (hər fən: “İnsan güman edir, tanrı sərəncam verir”). Əlbəttə, belə qarşı qoyulma hər şeydən əvvəl kommunikativ məqsəd daşıyır. Ümumiyyətlə, atalar sözlərinin strukturunda ekspressiya maksimal şəkildə mümkün olan kommunikativ effekt əldə edilməsinə yönəlmişdir. İlk baxışda bu obrazlı sintaqmların ifadəliliyi resipientə sırf estetik təsir göstərir. Bu zaman, şübhəsiz, təsirin gücü həm də fikrin dərinliyi ilə bağlıdır. Lakin fikrin dərinliyi özü üslubi cəhətdən neytral və dil oyunu formasından kənar bir şəkildə təqdim edilsə idi, o qədər adekvat qəbul edilməzdi. Fikrin gücü və dərinliyi məhz ifadəliliyin gücü ilə qabardılır. Atalar sözündə intellektual başlanğıcla ekspressiyanın belə birləşməsi daha dərinlən başa düşülmə effektinə nail olmağa yönəldilmişdir. Əlbəttə, heç də hər atalar sözü kontrast, qarşı qoyulma, anti-teza semantikasını üzərində qurulmur, lakin analiz göstərir ki, paremiyaların strukturunda qarşı qoyulma mühüm rol oynayır. Ola bilsin ki, qarşı qoyul-

¹ Даль В.И. Пословицы русского народа. Том 1. М.: Художественная литература, 1984, с.22.

² Там же, с.23.

ma insan zəifliyi fonunda ilahi gücün qabarıq təqdim olunmasına yönəlmişdir. Atalar sözlərinin semantikasında qarşı qoyulmanın rolunu müəyyənləşdirmək üçün müxtəlif tematik qruplara müraciət etmək məqsəduyğundur. Aydınır ki, milli paremiologiya sistemində tematik qruplardan hər biri dünya mənzərəsinin konkret fraqmentini əks etdirir və bu mənada koqnitiv-lingvistik analizin vəzifələrinə cavab verir. İstənilən dildə atalar sözlərinin istənilən tematik qrupu xalqın müvafiq fenomen haqqında təsəvvürünü birmənalı və son dərəcə dəqiq əks etdirir.

Tədqiqat işində V.İ.Dalın lüğətindəki materiallar əsasında tanrı haqqında rus atalar sözləri, həmçinin İ.Həmidov, B.Axundov və L.Həmidovanın tərtib etdikləri “Azərbaycanca-rusca, rusca-azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti” əsasında Azərbaycan atalar sözləri araşdırılır. Hər iki dilin atalar sözlərində dil oyununun ən müxtəlif modelləri özünü göstərir. Rus paremiologiyasında tanrı obrazının “atalıq” simvolu əks olunmuşdur. Məsələn, xalq şüuru tanrı obrazını “mənimsəyərək” tanrı və övladları olan insan-kişi arasında paralel qurur. *Hu omeç do demey, kak boç do lyudey* (“Övladsız ata, insansız tanrı”) paremiyası “tanrı – ata” oppozisiyası üzərində qurulmuşdur. Burada çox dərin səviyyədə binar oppozisiya reallaşır. Onun məzmunu müqayisədə üzə çıxır. Binar sxemdə “ata” anlayışı “övladlar” anlayışı ilə korrelyasiya təşkil edirsə (ata övladı olan şəxsdir; övladsız ata olmaq mümkün deyildir), oxşar binar sxemin strukturunda “tanrı” anlayışı öz məzmununu “insanlar” anlayışı ilə korrelyasiyada üzə çıxarır. Ümumbəşəri mentalitet üçün belə qanunauyğun korrelyasiya tanrının insanların atası kimi dərk edildiyini əks etdirən metaforada məna kəsb edir. Bununla əlaqədar olaraq Freydin günahlara görə cəzalandıran və yaxşı hərəkətinə görə mükafatlandıran tanrı – insanların atası obrazının interpretasiyasını da xatırlamaq yerinə düşərdi

Tanrının insanla müqayisəsi, təbii ki, birincinin üstünlüyünü təsdiq etməli idi. Bu atalar sözünün strukturunda həmin funksiyanı *hu* bağlayıcısı yerinə yetirir: *Hu omeç do demey*, deməli, tanrı doğma atadan daha yaxındır. Əlbəttə, bu atalar sözünü tamamilə İncilin məzmunu ilə əlaqələndirmək olar. İncildəki *Omeç vash небесный* (“ilahi atanız”) frazası ilə müq. et. Bu fraza İncildə, ola bilsin ki, ən çox işlənən, ən çox təsadüf edilən ifadədir. Hər halda tanrını bildirdiyindən birinci yerdə durur. Lakin bu halda da güman etmək olar ki, tanrının insanların atası kimi dərk olunması tamamilə rus xalqı zəminində də baş verə bilərdi. Bundan əlavə, belə münasibətin qanunauyğunluğu və məntiqiliyini də fərz etmək olar. Beləliklə, atalar sözünün strukturunda oyun sxemi açıq-aşkar görünür. O, bu ilahi başlanğıc haqq

qında çox qədim təsəvvürlərə əsaslanır. Qarşı qoyulmanın özünə gəlincə, o da qanunauyğundur: insan həmişə özünü başqasına qarşı qoyur, çünki onun üçün kainatın mərkəzində o özü dayanır. Məhz elə bu, atalar sözünü yalnız dini motivlərin deyil, daha çox xalq təfəkkürünün məhsulu hesab etməyə əsas verir.

Друг по другу, а бог по всем. Друг обо друге, а бог обо всех və *Всяк про себя, а господь про всех* atalar sözlərində də bəşəri və ilahi başlanğıc qarşı qoyulur. Hər halda bu atalar sözləri arasında fərq vardır. Məsələn, birincidə insanın təbiətində yaxınlarına, dostuna qayğı göstərmək ehtiyacının olduğuna işarə edilir. İkinci ifadə isə diqqəti insan təbiətinin xudbinliyinə yönəldir: *Всяк про себя* (“Hər kəs özünü düşünür”). Hər iki atalar sözündə kontrast modelindən başqa, sözlərdəki səs uyğunluğu ilə oyun məqamı da vardır. Məsələn, *Друг по другу* atalar sözündə oyun kimi *другой* və *друг* sözlərindəki səs uyğunluğundan istifadə edilir. Oyun rolunu *по всем* təkrarı da oynayır.

Qarşı qoyulma semantikasından *Бог напугал, никто не видал* (hərfən: “Tanrı yedirdi, heç kim görmədi”) (əlavə: *а кто видел, тот не обидел*¹) atalar sözü diqqəti cəlb edir. Bu atalar sözünün semantikasında açılmasına ehtiyac olan böyük həcmdə implisit informasiya özünü göstərir. Məsələn, *напугал – не видал* səs uyğunluğu heç də təsadüfi deyildir. Kollektiv şüursuzluq səviyyəsində etnos hesab edir ki, tanrı xeyirxahlığı gizli, sakitcə, səssiz edir. Görünür, İncildə göstərilirdiyi kimi, insani cəhətdən necə əxlaqi olub-olmamasından asılı olmayaraq, xeyirxahlığı başqalarına bildirməyərək etmək (sol əlinin nə etdiyini sağ əlin bilməməlidir) ilahi nemət haqqında təsəvvürləri əks etdirir. Digər tərəfdən, *никто не видал* (“heç kim görmədi”) özü nemətdir, çünki xalqın təcrübəsi göstərir ki, xeyirxahlıq kənar gözlərdən gizlədilməlidir. Burada «зависть» (“paxıllıq”) və «грабеж» (“qarət”) semaları aktualdır. V.Dalın adlandırdığı kimi, *прибавка* (“əlavə”) məhz bu aspektdə dərk edilir: *А кто и видел, не обидел*. Deməli, görənlərin ziyan verəcəyi haqqında təsəvvür implisit şəkildə aktualdır. Beləliklə, bu atalar sözü xalqın böyük təcrübəsini əks etdirir. Həmin əlavədə yalnız məna deyil, həm də *видал – обидел* forması oynanır. Əslində bu atalar sözü ilahi nemət və insan gözü qarşı qoyulur və burada insan gözü şəhər ilə eyniləşdirilir. “Əlavə” paradoks səciyyəsi daşıyır.

¹ Даль В.И. Пословицы русского народа. Том 1. М.: Художественная литература, 1984, с.23.

Çox adı və xalq-poetik *После стрижки господь на овец тепло пахнет* atalar sözü “isti” və “soyuq” oppozisiyası üzərində qurulmuşdur. Burada kəndli stereotipləri və bütövlükdə kəndlilərin həyatı əks olunur. İlk baxışda bu hətta adı məişət ifadəsidir və hansısa xüsusi müdriklilik əks etdirmir. Əlbəttə, bu atalar sözünün strukturunda koqnitiv modeli əks etdirən maksima, xalq təcrübəsindən götürülmüş biliklər yoxdur. Bununla yanaşı, bu atalar sözünün psixoloji cəhətdən düzgün olduğu, insanın həyata, təbiətə və heyvanlara çoxəsrlik münasibətinin əks olunduğu aydın görünür.

Nəzərdən keçirilmiş qrupda kontrast üzərində qurulmuş rus atalar sözlərində yuxarıda qeyd olunanlardan başqa, “falabaxma // – həyata keçmə”, “ağılsızlıq – müdriklilik”, “daha yaxşı – daha pis”, “diribaşlıq – mərhəmət”, “kədər – mərhəmət”, “danlamaq – saxlamaq”, “yamanlıq – mükafatlandırma”, “vahiməli yuxu – mərhəmətli tanrı”, “istək – buyruq”, “ağıl – hökm”, “istilik – soyuqluq”, “yaş – quru”, “əлиндən almaq – vermək”, “iradə – bəxt”, “sürətlilik – sərrastlıq”, “keşif – tanrı”, “dinləmək – demək”, “görmək – danışmaq”, “məhəbbət – cəza”, “əzab çəkmək – sevinmək”, “tanrı – insanlar”, “başlamaq – bitirmək”, “gizli – aşkar”, “məənəviyyat – qarın”, “ecazkarlar – möminlər”, “pəhriz saxlamaq – xəstələnmək” və s. oppozisiyalar fərqləndirilir. Əslində bu qrupda həyatın bütün tərəflərinə toxunulur, tanrı ilə insani münasibətlər hüdudlarından kənarda heç nə qalmır. Bu münasibətlər insanın həyatını müəyyənləşdirir, ona görə də xalq təfəkkürü kontrast modelini təsadüfi seçmir. Kontrast fonunda aktual koqnitiv əlamətin, yəni konkret atalar sözünün həsr olunduğu əlamətin qabarıq şəkildə təqdim olunduğu məlum olur. Deməli, kontrasta müraciət edilməsi şüurlu səciyyə daşıyır.

Tanrı haqqında olan atalar sözləri paradiqmasında müəyyən ritm yarıdan qafiyə də xüsusi yer tutur. Lakin paremiologiyada qafiyə formal amil rolunu oynamır. O, özünəməxsus paralelizm yaradır və məna mərkəzini nəzərə çarpdırır. Başqa sözlə, qafiyə paremiologiyada kommunikativ funksionallığı nəzərə çarpdırır, kommunikativ effektin artırılmasına xidmət edir. Atalar sözləri anlamı nəzərdə tutur. Əlbəttə, etiraz etmək olar ki, istənilən deyim anlamı nəzərdə tutur. Ona görə deyilir ki, qavransın. Atalar sözlərinə gəldikdə isə, anlama xüsusilə aktualdır, çünki atalar sözləri xalq təfəkkürünün məhsuludur, xalq təcrübəsini əks etdirir. Atalar sözləri bu təcrübənin ötürülmə vasitəsidir, deməli, onun dərk olunması mədəniyyət məkanında varisliyi təmin edir. Beləliklə, atalar sözlərinin strukturunda qafiyə sadəcə olaraq ekspressiya daşıyıcısı deyil, həm də mühüm məna funksiyası yerinə yetirir. Məsələn: *Поведишься к вечерне – не хуже хар-*

чевни: *ныне свеча – ан шуба с плеча* (xəsis ərlərin öz qadınlarına məzəmməti¹).

V. Dalın bu ifadəyə şərhində bildirilir ki, bu halda biz atalar sözündən daha çox, zərbi-məsəl haqqında danışa bilərik. Burada diqqəti *вечерня-харчевня* sözlərinin paralelizmi cəlb edir. Əlbəttə, bu atalar sözündə sözlərin qafiyə uyarlılığı uğurlu görünür, lakin məsələ təkcə söz oyununda deyildir. “*Вечерня*” və “*харчевня*” sözləri çox qədim tarixi-mədəni və etnopsixoloji səviyyədə əlaqələndirilmişdir. *Вечерня* ibadət, tanrı ilə özünəməxsus görüş, tanrı haqqında meditasiyadır. *Харчевня* qarına, bədənə sitayiş yeridir, bədənə xidmətdir. Deməli, *вечерня* və *харчевня* – tamamilə müxtəlif, bundan daha artıq, bir-birinə zidd şeylərə işarədir. *Харчевня* mədəyə, gödənə, *вечерня* isə ucalığa işarə edir. Etnopsixoloji motiv rus kəndlilərinin həyatında bilavasitə meyxana və aşxananın rolu ilə bağlıdır. Təsadüfi deyildir ki, rus klassikləri meyxana sahiblərinin rus kəndini talan etdiklərini yazırdılar. Deməli, *харчевня* sadəcə qarını doldurmaq yeri deyil, həm də rus kəndlisini daim özünə çəkən yerdir. Ona görə də o, müqayisə obyektini kimi çıxış edir. *Вечерня* burada *харчевня* ilə müqayisə edilirsə, deməli, o, cəzbedici gücə malikdir. Lakin bu zərbi-məsəl kişilərə məzəmmətdirsə, belə çıxır ki, ücalığa əsasən qadınlar can atırlar. Atalar sözü, yaxud zərbi-məsəl iki sintaqmdan ibarətdir. Onlardan ikincisi həqiqətən xəsis kişiləri məzəmmət etməyə xidmət edir, çünki özündə şamın bahalılığı fikrindən başqa, hər hansı mənə ehtiva etmir. Lakin əmin olduq ki, birinci sintaqm dərin mənə bildirir. Aydındır ki, *вечерня – харчевня* korrelyasiyası daha dərin mənə daşıyır, səs uyğunluğu isə mənənin qabarıq şəkildə təqdim olunmasına xidmət edir.

Azərbaycan dilində də “Allah” konseptli atalar sözləri mühüm yer tutur. Bu dildə də “Allah” konsepti mücərrəd şəkildə yox, müxtəlif koqnitiv əlamətlərin özünü göstərməsilə iştirak edir. Analiz göstərir ki, Azərbaycan paremiologiyasında da eyni, daha çox isə konseptlərin bu və ya digər əlamətlər üzrə qarşı qoyulması və söyləmin strukturunun qafiyələndirilməsi üsullarından istifadə edilir. Birinci modelə nümunə kimi *Allah bir yandan bağlayanda, bir yandan açar*² ifadəsini göstərmək olar. Əlbəttə, həmin modeldən istifadə edilməsi baxımından bu atalar sözü universal səciyyəyə daşı-

¹ Даль В.И. Пословицы русского народа. Том 1. М.: Художественная литература, 1984, с.28.

² Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L. Azərbaycanca – rusca, rusca – azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti. Bakı: Təhsil, 2009, s.40.

yır. Onun universallığı bilavasitə istifadə olunmuş konseptlərlə bağlıdır. Burada oppozisiyanın üzvləri, etnosun dünya mənzərəsində qarşı qoyulan konkret konseptlər göstərilməmişdir. Onların əvəzinə “bir tərəf” və “başqa tərəf” mücərrəd markerlərindən istifadə edilmişdir. Bundan başqa, bu atalar sözünün strukturunda *bağlayanda* və *açar* kimi məna yükü daşıyan feillər qarşı qoyulmuşdur.

Qafiyəli modelə isə nümunə kimi *Allah görür, kim kimi döyür* pəremiyasını göstərmək olar. Əlbəttə, burada qafiyə böyük, lakin həm də köməkçi rol oynayır. Qafiyə ikili funksiya yerinə yetirir. Güman etmək olar ki, *döymək* feili *görmək* feili ilə həmahənglik üçün xüsusi olaraq seçilmişdir. Lakin belə bəzəkdən istifadə etmə situasiyada konkretləşdirilir. Əgər yalnız sentensiyanın mənasından çıxış etsək, o halda həmin məna “Allaha hər şey məlumdur”, “Allah kimin günahkar olduğunu görür” fikrində reallaşır.

Bundan başqa, Azərbaycan pəremiologiyasında oyun üsulu kimi təkrardan, həm də ikiüzlü təkrardan istifadə olunur. Bu halda sintaktik paralelizmin müşahidə edilməsilə yanaşı, həm də ikinci hissə birincinin şərhinə xidmət edir. Məsələn: *Allah insana bir ağız, iki qulaq veribdir, bu da bir söyləmək, iki eşitmək üçündür*¹. *Bir, iki* elementlərinin təkrarı atalar sözünə sentensiyanın kommunikativ effektivliyinə, mənanın qabarıq verilməsinə xidmət edən müəyyən poetiklik verir. Əlbəttə, atalar sözündə oyun başlanğıcı əsasən konseptlərlə simvolik dil oyunu ilə bağlıdır. Məsələn, “Azərbaycanca-rusca, rusca-Azərbaycanca atalar sözləri və zərbi-məsəllər lüğəti”-nə görə, *Allah istəyən danaya qurd dəyməz* Azərbaycan atalar sözü rus dilindəki *Бережливого (береженого) коня зверь в поле не бьет; Бережная посуда два века живет; Береженого теля и волк не задерет; Осторожного коня и зверь не берет*² uyğun gəlir.

Üçüncü fəslin bu bölməsində həmçinin zənginlik və yoxsulluq haqqında, dil haqqında, ağıl haqqında rus və Azərbaycan atalar sözləri, sayların olduğu pəremiyalar və s. analiz edilir.

Bütövlükdə tədqiqat göstərdi ki, uzual pəremiologiyada sabit oyun modelləri kimi təkrar, qafiyələnmə, həmahənglik, morfemlərlə oyun çıxış edir. Bu elementlər forma səviyyəsində təmsil olunur. Lakin dil oyunu onun əsasən kontrastla bağlı olduğu məzmun planına da toxunur. Atalar sözlərində oyun konseptlərin qarşı qoyulması ilə reallaşır. Bu isə aktual mövzunu qabarıq şəkildə təqdim etməyə imkan verir. Qeyd olunmuş oyun modelləri həm

¹ Yenə orada, s.41.

² Yenə orada.

rus, həm də Azərbaycan paremiologiyası üçün səciyyəvidir. Hər iki dildə atalar sözlərinin oyun strukturu özündə aydın şəkildə xalq poeziyasının izlərini əks etdirir. Bu isə atalar sözləri və zərb-məsəlləri xalq şüurunda söz oyununun nəticəsi kimi qiymətləndirməyə imkan verir. Bütövlükdə atalar sözləri sadəcə olaraq xalqın təcrübəsini ifadə etmir, həm də xalqın kollektiv şüuru üçün səciyyəvi olan dünya mənzərəsini təşkil edən assosiativ əlaqələrin sistemliliyini göstərir. Məhz bu hal hətta zarafat və zərbi-məsəl formasında dərin məna ifadə olunmasını mümkün edir.

Dil kodunun asimmetriyası paremiologiyada qabarıq şəkildə təqdim olunur, çünki məhz burada işarələrlə oyundan geniş istifadə olunur. Lakin atalar sözləri təkə dil üçün sabit metaforikadan istifadə etmir, həm də göz-lənilməz assosiasiyalar yaradır. Aparılmış analiz göstərdi ki, işarələrlə oyunun bütün tipləri rus və Azərbaycan atalar sözləri sistemində təmsil olunmuşdur. Bu hal onu deməyə əsas verir ki, paremiologiya xüsusi olaraq söz oyunu üçün nəzərdə tutulmuş nitq məkanıdır. Bu təyinat bilavasitə poetik formalarla, həm də etnosun kollektiv təfəkkürünü formalaşdıran koqnitiv təcrübənin ötürülməsi zərurəti ilə bağlıdır. Təcrübənin ifadə olunmasının oyun forması özü isə dilin estetik funksiyasının reallaşması kimi qiymətləndirilməməlidir. Poetik formanın incəliyi praqmatik uğurun – nəzərdə tutulmuş mənanın maksimal şəkildə tutumlu və dəqiq ifadə olunmasına xidmət edir.

Üçüncü fəslin ikinci bölməsi “Okkazonal törəmələr səviyyəsində söz oyunu” adlanır. Bu bölmədə nitq törəmələrinin geniş sferası analiz edilir. Burada reklam dili və Şən və hazırcavablar klubunun verilişlərinin dili kimi nitq janrlarına xüsusi diqqət yetirilir, “Molla Nəsrəddin” jurnalının dili ilə bağlı ənənələr nəzərdən keçirilir. Qeyd edilir ki, paradoksal sintaqmların yaranmasına xidmət edən söz oyunu real yaradıcılıq sahəsidir. Əslində istənilən nitq, yaxud nitq öz-özlüyündə dil yaradıcılığı üçün bir məkandır. Bəzi törəmələr yadda qalır, lakin dil kollektivinin diqqətindən kənar qalanlar da özünü mənanın ifadəsinin unikal mexanizmi kimi göstərir. Bilərkədən sözlə oyun, fikrimizcə, söz məkanı və sintaqma yaradıcılığında yalnız nadir haldır. Adi nitq axını, gündəlik nitq istənilən dildə özündə spontan şəkildə yaranan və tez unudulan konstruksiyalar ehtiva edir. Danışiq dilinin bu törəmələri elə o qədər də spontan şəkildə yaranan, dağılan və biri o birinə keçən sonsuz sayda konsituasiyalara şüuraltı reaksiya ilə stimullaşır. Canlı nitq mühiti tamamilə qeyri-şüuri şəkildə strukturlaşan müəyyən standart söz oyunu modellərindən ibarət olur. Dil oyunu mexanizmini əks etdirən gündəlik sintaqm adlandırılan formalara gəldikdə isə, onlar müasir şəraitdə müxtəlif mənbələrdə təsbit olunur. Lakin bu, kollektiv yaddaşda

saxlama və yenidən canlandırılıla bilmə ilə qətiyyəən eyni şey deyildir. Onların törəmə mexanizmi və mövcud modelləri marağ doğurur. Söz oyunu çox vaxt müasir realiləri əks etdirir. Məsələn, *Каковы порядку – таковы и взятки* (internet) (hər fən: Qaydalar necədirsə, rüşvət də elədir”). Oyun forma səviyyəsində qafiyələnmədə təzahür edir. Gətirilmiş nümunə bu tipli digər okkazionalizmlər kimi komik səciyyəə daşıyır. Lakin bununla yanaşı, o, çox dərin tarixi-sosial məzmununa malikdir. Həqiqətən, postsovet məkanında rüşvətin miqdarı yeni müdiriyyətin qoyduğu qaydalardan asılı olmağa başlamışdı. Rüşvətin özünə gəldikdə isə, o, həyat standartına çevrilmişdi. Bəzən bu realilər zarafat formasında qurulur, bununla belə, həyati reallıqları əks etdirir. *Лучше один раз родить, чем каждый день бриться* (internet) (“Hər gün üz qırmaqdan bir dəfə doğmaq daha yaxşıdır”). Oyun tamamilə kişi və qadın ehtirasları standartlarının istifadə edildiyi məzmunla bağlıdır. Qadın üçün ən ağır olan doğmaqdırsa, kişi üçün hər gün üzünü qırmaqdır. Aydınır ki, bu okkazional atalar sözünün strukturunda hər gün üz qırmaq zərurəti haqqında təsəvvür dayanır. Məhz hər gün üz qırmaq zərurəti onun doğuş ilə qarşı qoyulmasını əsaslandırır. Uşaq doğmaq nə qədər çətin olsa belə, hər gün üz qırmaqdan daha yaxşıdır. İfadənin əsasında birdəfəlik ağır sınaq ilə uzun sürən və daimi əzabın qarşı qoyulmasının universal modeli durur. Müq. et: *Лучше один раз умереть, чем умирать каждый день* (“Hər gün can verməkdən bir dəfə ölmək yaxşıdır”). Ümumiyyətlə, müasir kütləvi informasiya vasitələri, xüsusilə internet söz oyunu nümayiş etdirən ən müxtəlif tipli sintaqmların yaranmasının tükənməz mənbəyidir. Söz oyunu hadisəsi özü təbii dillərin özü qədər qədimdir. Lakin müasirlik, xüsusilə də internetin meydana çıxması söz oyununu unikal hadisəyə çevirmişdir. Bəlkə də söz oyunu şəbəkənin ən səciyyəvi xüsusiyyətidir. Bütövlükdə nitq məkanı bu gün milyonların real yaradıcılığıdır. Əlbəttə, burada hər qəbildən olan normativ modellərin və ya konkret sintaqmaların meydana çıxması haqqında danışmaq çətinidir və prinsipcə düzgün deyildir. Şəbəkə hər şeyi həzm edən və norma baxımından tamamilə senzurasız olduğundan normalar haqqında danışmaq lazım gəlmir. Şəbəkə savadsızlıq məkanı və bu mənada “zibil qutusudur”. Lakin internet üçün səciyyəvi olan məhz bu hal onu sərbəst yaradıcılıq üçün unikal məkana çevirir. Son dərəcə xarakterik olan başqa bir hal ondan ibarətdir ki, şəbəkədə nitq yaradıcılığı analogiya üzərində qurulur. Ədəbi dil normasına meyil yoxdursa, o halda stereotiplərin təhtəşüür şəkildə yenidən canlandırılması, analogiya üzərində qurulan, okkazional əsaslı sintaqmların yaradılması tamamilə aydın şəkildə təzahür edir. Bu prosesdə bütövlükdə kor-

təbii nitqin fundamental xüsusiyyəti üzə çıxır. Ümumən postmodernizm və insanın informasiya texnologiyası dövrünü dərk etməsi təkrarla və təkrarla-
manın zərurliyinə inamla sıx bağlıdır. Təkrar orijinallığın mümkünsüzlüyü
və lüzumsuzluğuna inamla müşayiət olunan müasirliyin simvoluna çevrilir.
Digər tərəfdən, orijinallıq mövcuddur, lakin o yalnız improvizasiya səviy-
yəsinədir. Postmodern təsdiq edir ki heç kim model yaratmır, onları
yaratmaq mümkün də deyildir. Yaradıcılıq “öz sözləri ilə” təqliddə təzahür
edir. Belə postmodern istiqamət uzual model əsasında situativ cəhətdən
aktual olan sonsuz sayda yeni törəmələrin yarandığı söz oyununun ən geniş
yayılmış xüsusiyyətini şərtləndirir. Məsələn, yuxarıda araşdırılmış “de –
deyim” məntiqi sxemi əsasında yaranan okkazionalizmlər bu müşahidəni
təsdiq edir.

Müasir Azərbaycan nitqində dil oyunu daha tez-tez aktual realilərlə
assosiasiyalar üzərində qurulur. Tədqiqat göstərir ki, reklam mətnləri ilə
yanaşı, Azərbaycan nitq mühiti oyun sintaqlarını ən intensiv şəkildə şou-
biznes sahəsində yaradır. Həm də onlar, bir qayda olaraq, özündə insan
fəaliyyətinin bu sferasının problemlərinə eyhamlar/zarafat ehtiva edir.
Məsələn: *Ulduz ağacı, qoz ağacı, hər keçən bir daş atar*¹. Uzual atalar
sözündə belə deyilir: *Qız ağacı – qoz ağacı, hər keçən bir çimdik alar*. Bu
xalq atalar sözü çox dərin məişət mənasına malikdir. Onun mənası belədir:
qıza hamı diqqətlə baxar, burada qeyri-adi heç nə yoxdur, bunu normal
qəbul etmək lazımdır. “Ulduz ağacı qoz ağacı kimidir – hər yoldan ötən
ona daş atar” deyən okkazionalizm bundan heç də az hikmətli deyildir.
Başqa sözlə, ulduzlar onu lazımi şəkildə qəbul etməlidirlər ki, onların
həyatı qəzet və jurnalların səhifələrində, televiziya müzakirə edilir, onları
lağa qoyurlar, bəzən açıqca təhqir edirlər. Hər yoldan ötən onlara daş atır.
Yaxud, məsələn, *Adın çıxınca, kasetin çıxsın*². Azərbaycan dilində *Adın
çixinca, canın çıxsın* atalar sözü vardır. Onun mahiyyəti budur ki, şeyi
insanları qabaqlayır. Bu okkazionalizm atalar sözünü şou-biznesdə yeni
situasiyaya uyğun olaraq oynadır: öz solo kasetinin çıxması məşhurluqdan
yaxşıdır. Yaxud *Sən saydığını say, gör sponsorlar nə sayır*³ nümunəsini
götürək. Azərbaycan dilində belə bir zərbi-məsəl vardır: *Sən saydığını say,
gör fələk nə sayır*. Burada okkazionalizm *fələk – sponsorlar* söz oyunu
üzərində qurulmuşdur.

¹ Çal-çağır, 10.04.2002.

² Çal-çağır, 10.04.2002.

³ Həftə çal-çağır. 07.04.2003.

Azərbaycan dilində *köhnə hamam – təzə tas*¹ ifadəsi vardır. Ona uyğun olaraq TACC (Телеграфное Агентство Советского Союза “Sovet İttifaqı Teleqraf Agentliyi”) mətbu orqanının mühafizəkarlığına eyhamın olduğu *köhnə hamam – köhnə TASS* okkazionalizmi yaranmışdır. Buradaca, əksinə, başqa bir atalar sözü ilə assosiasiya vardır: *Köhnə bazara təzə nırx qoymazlar*, yəni köhnə bazarda təzə qiymət, yeni şərtlər qoymaq olmaz. Müq. et: *Со своим уставом в чужой монастырь не ходят* (hərfən: “Öz nizamnaməsi ilə yad monastıra getmirlər”). Bu okkazionalizm yeni sahiblərin yeni şərtlər qoyduğu yeni dövr üçün standart situasiyanı xüsusi olaraq nəzərə çarpdırır. Ona görə də hamam köhnə, tas isə yenidir. Qeyd etmək maraqlıdır ki, *köhnə hamam – köhnə TASS* sintaqmı TASS (TACC) mətbu orqanına heç bir şəkildə təsir göstərməmiş bilavasitə postsovet dövrü ilə bağlıdır. *Köhnə hamam – təzə tas* ifadəsi də istehsal və ya iqtisadi münasibətlərin strukturunda nəyisə dəyişməyin mümkün olmadığı Sovet dövrü realiləri ilə eyni dərəcədə sıx bağlı olmuşdur. Beləliklə, burada yenilik qəbuledilməz olduğundan “yeni // yenilik” konsepti, TASS ilə bağlı halda isə “mühafizəkarlıq” qəbuledilməz olduğundan “dəyişməzlik / qocalıq” konsepti aktualdır.

Aparılmış analiz göstərir ki, Azərbaycan dilində müasir mərhələdə söz oyunu əsasən uzual zərbi-məsəl və atalar sözləri ətrafında qurulur. Uzual ifadələrin oynanması müxtəlif modellər üzrə qurulur. Əsas konseptlərin müasirlərilə əvəz olunması, ifadənin müasirlik üçün aktual olan komik fikirlər hesabına genişləndirilməsi, paradoksal antonimlərin yaradılması buna misal ola bilər. Rus dilində olduğu kimi, Azərbaycan nitq mühitində də söz oyunu reklam sahəsində xüsusi yer tutur. Reklam özü işarələr oyununun, dahaq dəqiq desək, işarələrlə oyunun təkrar yaradılmasının xüsusi və daim fəaliyyətdə olan mühitidir. Reklam mətnləri üzərində iş təcrübəsi göstərir ki, reklamlar dil oyunundan kənarada sadəcə olmur. Lakin bu hal reklamın janr xüsusiyyəti deyildir. Məsələ bundadır ki, reklam inandırmağa və hərəkətə təhrik etməyə yönəlmişdir, o, üslubi və praqmatik cəhətdən neytral deyildir. Sözlərlə oyunun yaradılması və yenidən yaradılmasının digər sferası müasir şou-biznesdir. Dil oyunu “daxıl”ına “Bakılı oğlanlar” Şən və hazır-cavablar klubu komandası, eləcə də “Bakılı oğlanlar planeti” teleşousu, yaxud teleteatrı “xüsusi töhfə” vermişdir. Hər ikisi dil oyununun fasiləsiz yaradılması məkanıdır.

Dissertasiyanın *Nəticə* hissəsində tədqiqata yekun vurulur və qısa ümumiləşdirmələr aparılır. Burada qeyd olunur ki, aparılmış analiz işarə

¹ “Kirpi” jurnalı, 1967, № 19.

oyununun fundamental meyillərini üzə çıxartdı. Rus dilində işarələrin təkamülü əsasən ədəbsiz leksika sahəsində baş verir. Belə təsəvvür yaranır ki, normativ leksika hüdudlarında metaforlaşmanın imkanları tükənmişdir, lakin proses özü dayanmamış, sahələrə keçmişdir. Səciyyəvidir ki, Azərbaycan dilində kodun asimmetriyası uzual münasibətlər çərçivəsindən kənara çıxmır. Bundan əlavə, mənaların inkişafında maraqlı bir xüsusiyyəti izləmək olar: rus metaforika mühiti Azərbaycan dilinə təsir göstərir. Məsələn, rus dilində danışmayan azərbaycanlılar çox tez-tez rusca heyvan adlarını jarqon mənalarında işlədirlər. Buna *козел* (“keçi”) və *петух* (“xoruz”) sözləri bariz nümunədir. Bu sözlərin Azərbaycan dilinə daxil olduğunu demək çətindir, lakin müasir Azərbaycan nitqində böyük işlənmə tezliyinə malik olması faktı danılmazdır. Bu, onu deməyə əsas verir ki, müasir mərhələdə rus dili Azərbaycan dilinə jarqonizmlər və ümumiyyətlə, kiçildulmiş mənali leksikanın alınması yolu ilə təsir göstərir. Sintaksis sahəsində dil oyunu özünü iki – uzual və okkazional səviyyədə göstərir. Uzual səviyyə atalar sözləri və zərbi-məsəllər ilə, okkazional səviyyə isə söz, mənə və dildə mürəkkəb söz kompleksləri hüdudlarında mövcud olan paremiyalar ilə oyunla təmsil olunmuşdur.

Aparılmış analiz göstərdi ki, atalar sözləri təkcə onların özü üçün deyil, həm də şifahi xalq yaradıcılığının bütün janrları üçün səciyyəvi olan oyun xüsusiyyətləri nümayiş etdirir. Məsələn, atalar sözləri və zərbi-məsəllərin strukturu üçün yalnız estetik fakt kimi qiymətləndirilməsi doğru olmayan xüsusi bir ahəngdarlıq yaradan qafiyə səciyyəvidir. Atalar sözləri və məsəllərin qafiyəli strukturu tamamilə praqmatik məqsədlərə tabedir. Struktur “gözəlliy”in əsasında maksimal şəkildə mümkün olan kommunikativ effektdə orientasiya dayanır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əksini tapmışdır:

1. Смех в русских паремиях // Таğıуев oxuları. Bakı, 2002, s.19-21.
2. К вопросу о языковой игре в широком и узком плане // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 1, Bakı: Mütərcim, 2008, s.65-68.
3. Языковая игра в разносистемных языках // Elmi xəbərlər. ADU, 2008, №1, s.28-32.
4. Языковая игра в контексте истории культуры // Вестник Минского государственного лингвистического университета, Сер. 1, Филология, № 2 (57). Минск, 2012, с.15-18.

5. Игра как фактор функционирования языка // Международная научная конференция «Актуальные проблемы современного монголо-ведения и алтаистики», посвященная 70-летию профессора В.И.Рассадиной. Элиста, 10-13 ноября 2014, с.369-370.

6. Языковая игра и языковая повседневность // Вестник Минского государственного лингвистического университета, Серия 1 филология, № 2(69) Беларусь, Минск, 2014, с.6-11.

7. Языковая игра и коммуникативный навык // Международный научный форум Лингвистическое наследие и тренды нового времени: язык, литература, культура, посвященный 70-летию со дня рождения и 45-летию научно-педагогической деятельности профессора Э.Д.Сулейменовой. Казахстан, Алматы, 2 апреля, 2015, с.184-186.

8. Игра цвета в русском языке // Материалы Международной конференции Русский язык и культура в зеркале перевода. МГУ им. М.В.Ломоносова, Высшая школа перевода, Россия-Греция, 29 апреля - 03 мая, 2015, с.49-57.

9. Метафора как важнейший показатель знаковой комбинаторики // Материалы XIII Конгресса МАПРЯЛ: Русский язык и литература в пространстве мировой культуры. Испания, Гранада, 13-20 сентября, 2015, с.41-45.

10. Игра со знакообозначениями растений в русском и азербайджанском языках // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. № 9-10 (104). Волгоград, 2015, с.167-171.

11. Обыгрывание концепта «козел» в русском и азербайджанском языках // «Гагиевские чтения» № 2, Баку, 2015, с.61-65.

12. Языковая игра на уровне синтагм в русском и азербайджанском языках // ADU-nun Elmi xəbərləri. 2016, № 2, s.104-108.

13. Обыгрывание концепта «редька» в русском и азербайджанском языках // Dil və ədəbiyyat, №1 (97). BDU, 2016, s.94-96.

14. Обыгрывание концептов «корова», «бык» в русском и азербайджанском языках // Filologiya məsələləri, № 3, Bakı: Nurlan, 2016, s.261-265.

15. Обыгрывание концептов горох, гриб и груша в русском и азербайджанском языках // Humanitar elmlərin aktual problemləri, № 1. Bakı: Mütərcim, 2016, s.129-131.

16. Концептуальное содержание зоонимов и картина мира // Dil və ədəbiyyat, № 2 (98), BDU, 2016, s.41-43.

17. Пословицы и поговорки, построенные на игре слов // Тагиевские чтения, №1. Баку, 2016, с.126-130.
18. Теоретические предпосылки изучения языковой игры // *Filologiya məsələləri*, № 5. Bakı: Nurlan, 2016, s.108-113.
19. Механизм языковой игры в названиях растений // *ADU-nun Elmi xəbərləri*. 2016, № 3, s.115-118.
20. Стандартные метафоры и картина мира // *Filologiya məsələləri*, № 6. Bakı: Nurlan, 2016, с.20-24.
21. Языковая игра как объект лингвистического исследования // *Humanitar elmlərin aktual problemləri*. № 2. Bakı: Mütərcim, 2016, s.127-130.
22. Асимметрия языкового кода и мотивы игры с зоонимами в русском и азербайджанском языках // *Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. Вопросы образования. Языки и специальность*. 2016, №3, с.28-39.
23. A play on the names of animals in the Russian and Azerbaijani languages // *Russian Linguistic Bulletin*, 2 (6), 2016, p.74-75.
24. Языковая игра на уровне окказиональных образований в русском и азербайджанском языках // *Международная научно-практическая конференция «Современные проблемы тюркологии: язык-литература-культура»*. Москва, РУДН, 2016, с.331-338.
25. Обыгрывание названий растений (*тополь, хвоц, хмель, яблоко, ягодка*) в русском и азербайджанском языках // *Тағйев охулары* № 2, Bakı: Mütərcim, 2016, s.10-14.
26. Methods of Language game in the Modern Azerbaijan Mass media // *Confrontation*, Issue 122, WIN, Special Issue 3, Hudson, USA, 2017, p.83-97.
27. Метафоризация зоонимов в современном русском и азербайджанском языках // *Humanitar elmlərin aktual problemləri*, № 3, Bakı: Mütərcim, 2018, s.73-76.
28. Аспекты языковой игры в современном русском и азербайджанском языках. *Монография*. Bakı: Mütərcim, 2016, 223 s.

Fidan Surat Bakhshiyeva

**TECHNIQUES OF LANGUAGE GAME
IN RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES
Summary**

The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

The introduction substantiates the relevance of the research topic as well as determines the object and the subject, the main task and specific objectives, scientific novelty, the theoretical and practical value, sources and methods, the provisions for the defense.

The first chapter is called "The theoretical preconditions of the study of principles of language game in Russian and Azerbaijani languages" and is divided into three subchapters: "The game as a strategic principle of the functioning of language," "Level nature of language games" and "Asymmetry of language code and the game". This chapter identifies the theoretical principles of ongoing research. It is set that the game as a sign combinatorics is systemic in nature and covers all levels of the language. The game itself is programmed by the strategy of expression extralinguistic meaning, as the limitations of signs correlates with an unrestrictedness of sense.

The second chapter - "The metaphor as a method of language game in Russian and Azerbaijani languages" - consists of two subchapters: "Playing the animal names in Russian and Azerbaijani languages" and "Game with plants signs". The analysis is carried out in two directions – usual and occasional. Normative dictionaries are used, alongside with slang and obscene ones. The evolution of signs based on playing mainly affects the sphere of rude vernacular. In Russian, the game of characters is intense, which is missing in the Azerbaijani language. The Russian language has an impact on the Azerbaijani language in the use of slang vocabulary.

The third chapter of the dissertation is called "Language game on syntagma level in Russian and Azerbaijani" and consists of two subchapters "Usual syntagmas constructed on the word game" and "Word games on the level of occasional formations." The first subchapter discusses proverbs of Russian and Azerbaijani languages and reveals the mechanism of their game structure. The second sub-chapter analyses the material of various spheres of speech from advertising texts to copyright aphorisms. The game strategy of modern speech is revealed.

The conclusion includes the main results of the research.

Çapa imzalanıb: 14.08.2018
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

